

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՅՈՒՇԵՐ ԿԻՐԻՆԵՆ

1.

Կիրիւնի պատմական անցեալը սերտօրէն կապուած է Կապադովկիոյ, Փոքր Ասիոյ եւ Կիլիկիոյ անցեալին: Դժբախտաբար հնաբաններու կողմէ տակաւին բաւարար պեղումներ չեն կատարուած այդ երկրամասին վրայ, բայց յայտնի արեւելագէտներու տեսակէտով՝ հայկական այդ դաւառները նախապատմական ժամանակներէ ի վեր մարդարնակ եղած են, եւ մարդիկ այս լեռներէն իջնելով կազմակերպած են, Տիգրիսի եւ Եփրատի հովիտներուն մէջ առաջին մեծ պետութիւնները: Ուրիշ շատ մը ցեղերու կարգին՝ հայերն ալ շատ կարեւոր բաժին ունեցած են այս լեռնաշխարհի առեւտուրին, մշակոյթին եւ պետականութեան զարգացման մէջ, Քրիստոսէ շատ դարեր առաջ եւ յետոյ, երբեմն արապետող, երբեմն ուրիշներու հպատակ կամ դաշնակից:

Ոչ մէկ երկրամասի վրայ այդքան տարբեր ցեղեր իրարու հետ բաղխում ունեցած են՝ որքան հայկական լեռնաշխարհի վրայ, որովհետեւ ան Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ միակ ճամբան եղած է, թէ՛ արշաւող բանակներու եւ թէ՛ առեւտրական յարաբերութիւններու համար: Այդ լեռնաշխարհի հայերը ոչ միայն երկարատեւ դաշնակից եղած են բիւզանդական եւ հռոմէական հզօր կայսրութեանց, այլ մինչեւ անգամ անուանի կայսրեր, կայսրուհիներ եւ զօրապետներ սուած է անոնց: Ապրած են Պարսկաստանի եւ Ատրեստանի բռնատիրութիւններուն հետ ու յաճախ եղած են դէմ, բայց պահած են միշտ իրենց ինքնուրոյնութիւնը, իրենց սոհմային յատկանիշները:

Կիրիւնի ամենամօտիկ քաղաքներն են Տարսնոտ 35 քիլոմետր դէպի հարաւ-արեւելք, Ալպիսթան՝ 60 քիլոմետր դէպի հարաւ, իսկ Զէյթուն՝ 100 քիլոմետր դէպի հարաւ եւ արեւմուտք:

Այս ձորը դուրսի աշխարհին կապող երեք գլխաւոր ճամբաներ կան, մէկը դէպի հիւսիս՝ 125 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, նահանգին կեդրոնը՝ Սերաստիա կ'երթայ: Երկրորդը՝ դէպի արեւմուտք, 180 քիլոմետր, մինչեւ Կեսարիա, իսկ երրորդը՝ Ալպիսթանի վրայով հարաւ-արեւելք՝ դէպի Մարաշ, անկէ Այնթապ եւ Հալէպ:

Ասոնցմէ միայն Սերաստիա դացող ճամբան շուէ շինուած է 1890ի շուրջ եւ կարելի է կառքով ճամբորդել, իսկ միւս բոլոր ճամբաները ընդհանրապէս լեռնային արահետներ են եւ անոնցմէ միայն ճիով կարելի է ուղեւորուիլ: Առեւտրական տեսակէտով ամենակարեւոր եւ բանուկ դիժն է դէպի հարաւ-արեւելք երկարող ճամբան, մինչեւ Մարաշ, Այնթապ, Հալէպ եւայլն, եւ միակը, որ կը կապէ այս շրջանը Սերաստիոյ եւ շրջակայքին:

Հալէպի եւ Սերաստիոյ նահանգներուն, այսինքն արեւելեան եւ արեւ-

մըտեան Անատոլուի միացման կէտը, Կիւրինի եւ Ալպիսթանի միջեւ, Արաւան թաղ – առիւծի քար – կոչուած վայրն է, ուր ճամբուն երկու կողմերուն վրայ կան սև կրանիթէ երկու հսկայ առիւծի արձաններ, գլուխնին դէպի արեւմուտք, որոնցմէ մէկը դետին տապալած է, զանձ փնտռելու համար կատարուած պեղումներու ընթացքին, իբր թէ: Հոն արեւելեան Անատոլուն կը վերջանայ Ալպիսթանի ընդարձակ եւ բերրի դաշտով, իսկ Արեւմտեանը կը սկսի Բալանկայի փոքրիկ դաշտով եւ Հեծանլուի լեռնաշղթային լերկ կատարներով:

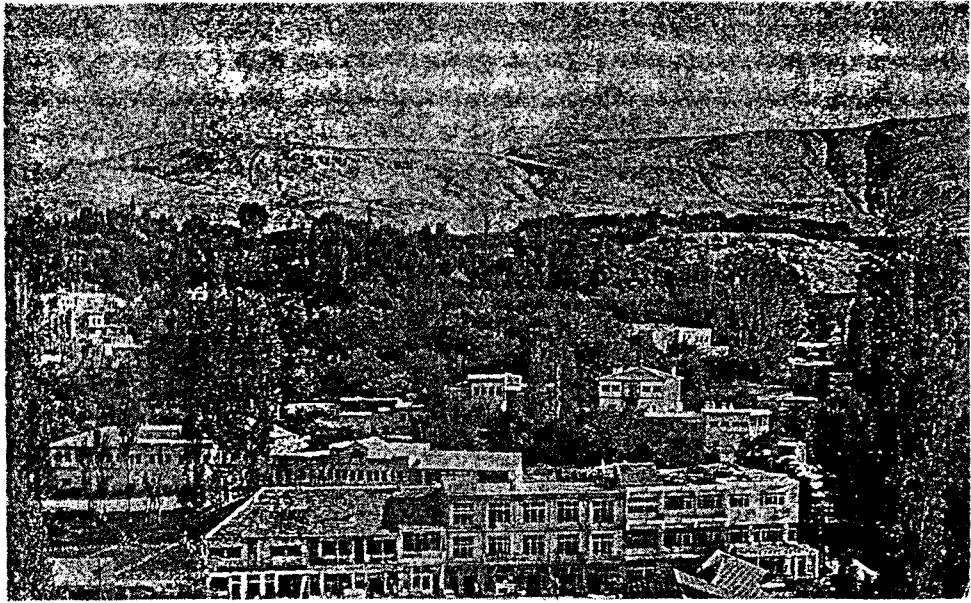
Այս լեռնաշղթային մէջ է Սուլթան Ղարուսի լեռնադաշտը, ժայռուտ բլուրներով եւ ընդմիջուած կանաչ հովիտներով, բազմաթիւ ջուրի ակերով: Այս շրջանին առողջարար կլիման, զով ջուրը, վայրի ծաղիկներուն առատութիւնը եւ առօտավայրերը պատճառ եղած են, որ տասնեակ մը դիւղեր շինուին հոն, որոնց բնակչութիւնը ընդհանրապէս ոչխարաբոյժ զբղջւլալ քիւրտեր են: Անոնք բոլորը նախապէս հայեր են եղած, սակայն թուրք պետական հարածանքներէ եւ ջարդերէ ազատ մնալու համար, թէեւ մահճետական անուններ կը կրեն, բայց իրենց յատուկ կրօնական դաղտնի աղանդ մը ունին եւ մեծ յարգանք եւ սէր կը տածեն հայերու եւ հայ եկեղեցիին հանդէպ: Այս զբղջւլալ քիւրտերուն գիտակից մասը, տարին մէկ անգամ, տօնի օրերուն Կիւրին, Տարենտէ կամ Ալպիսթան կ'երթայ, հայ եկեղեցւոյ մէջ Սուրբ հաղորդութիւն առնելու: Այս արարողութիւնը դաղտնի կը կատարուի, հիւրընկալ հայ տանտիրոջ եւ հայ քահանայի մը գիտակցութեամբ միայն: Իմ պատանեկութեան օրերուն, Չատկի գիշեր մը, ես անձամբ առաջնորդած եմ խումբ մը քիւրտ հիւրերը դէպի եկեղեցի, ուր խորանին եւ ծերունի Տէր Յակոբ քահանային սուջեւ ծնրագիր՝ ջերմօրէն աղօթեցին եւ հաղորդուեցան:

Այս զբղջւլալ քիւրտերը, հակառակ պետական ստիպումներուն եւ սպառնալիքին, չեն մասնակցած հայկական ջարդերուն եւ կողոպուտներուն, բացի 1895ի կոտորածին, փոքրիկ դիւղէ մը միայն մասնակցած են: Ընդհանուր անոնք միշտ աշխատած են հայերը պահել, պաշտպանել եւ փրկել:

Սուլթան Ղարուսի ցորենը, միսը, իւղը, մեղրը շատ երեւելի են, իրենց անուշ համով ու հոտով: Հոն այնքան առատ արօտավայրեր կան, որ ամէն տարի Արարիոյ խորերէն եւ Էրզրումի լեռներէն Հալէպ բերուող հարիւր հազարներով ոչխարներ երկար ճամբորդութեամբ՝ այս շրջանը եւ Կիւրինի հիւսիսը շրջապատող Ուզուն եայլա (երկար ամառանոց) ըսուած եւ հարուստ բուսականութիւն ունեցող ընդարձակ արօտավայրերը կ'առաջնորդուէին, ամառը հոն արածելու եւ գիրնալու համար, իսկ աչնան ետ՝ Հալէպ կը փոխադրուէին, անկէ դէպի Եգիպտոս, Պոլիս, Չմիւռնիա եւ այլուր զրկուելու, իբրեւ մասցու:

Կիւրինը արտաքին աշխարհին կապող վերոյիշեալ երեք ճամբաներէն որեւէ մէկէն դէպի անոր ձորը իջնող ճամբորդ մը, հոն կը տեսնէ միայն պարտէզներու սաղարթներուն կանաչութիւնը, որուն ստուերին տակ պահուած են քաղաքին տունները:

Ինչպէս Կիլիկիոյ լեռնաշխարհը ընդհանրապէս՝ նոյնպէս եւ Կիւրինի շրջանը շատ առատ անուշ ջուրի ակեր ունի, ամէն թաղի մէջ, իւրաքանչիւր 10-15 տուն եւ շատ մը անհատական տուններու մէջ իսկ պաղ, զուլալ ջուրի ակեր կան: Ասոնցմէ զատ՝ պարտէզներուն եւ բանջարանոցներուն համար երկու գլխաւոր ակեր ունէր, ասոնց մեծը՝ Շուղուլ թաղէն քիչ մը վեր Շուղուլի ծով անունով, Թողմա դետին կը խառնուի, իսկ միւսը Չախճորի ակը, բարձր գիրքի մը վրայ բլուրներով շրջապատուած, շուրջ 70-75 մեթր շրջագիծով եւ

Կիրիմէն տեսարան մը, Շուկան, Ղարաբեփէ քաղը եւ լեռները:

մէկ ու կէս մեթր խորութեամբ աւազան մըն է, որուն յատակէն ջուրը դուրս կը պոսթկայ:

Ձախձոր թաղէն ձիով մէկ ու կէս ժամ դէպի հիւսիս-արեւելք՝ շատ գեղեցիկ բնական տեսարաններով, առողջ կլիմայով, կողք կողքի երկու հայ գիւղեր կային. ԵՆԼՔԷՆՐ՝ իր հսկայ ջուրի ակովը եւ նշանաւոր՝ անոր մէջ ածող համեղ կարմրախայտ ձուկերով: Գիւղը ժայռուտ բլրակի մը վրայ թաւած էր, իսկ այդ բլրակին տակէն բլլսող հսկայ ջուրի ակը, որ ԵՆԼՔԷՆԻ ծով կը կոչուէր, 40-50 մեթր չըջագիծ եւ ութը-տասը մեթր խորութիւն ունեցող շատ պաղ, գուլալ եւ կապոյտ գոյն ունեցող ջուրի ակ մը, որ փոքրիկ գետի մը վերածուելով կ'երթար միանալ Կիւրինի գետին, որ իր կարգին կը խառնուէր Եփրատին:

Իսկ միւսը՝ Ղարախաար գիւղը, սեւ ժայռերու կուշտին թառած արծուարոյնի մը պէս ցամաք եւ անհրապոյր էր թէև, բայց իր կողքին ցածը, ճոխ պարտէզներու ընդարձակ եւ գեղեցիկ ձոր մը ունէր, ԵՆԼՔԷՆԻ ծովուն կենսատու ջուրով: Ղարահիսարի գիւղացիները յայտնի էին իրենց կտրիճութեամբ եւ մանաւանդ գողերու հետքը գտնելու ճարպիկութեամբ: Անգամ մը որ գողցուած կենդանիներուն կամ գողերուն ոտքերուն հետքերը տեսնէին ու չափէին՝ կրնային հետապնդել զանոնք օրերով, եթէ գետերու մէջէն իսկ անցած ըլլային անոնք, անպայման կը յաջողէին գողոնն ու գողը գտնել: Եւ որովհետև այդ շրջանի քաղաքներուն եւ մանաւանդ գիւղերուն, գոմերէն կամ արօտատեղիներէն կենդանիներու կողոպուտը շատ յաճախագէտ կ'ըլլար, Ղարահիսարցիներ կը վարձուէին զանոնք հետապնդելու եւ գտնելու համար:

**

Կիւրինցիք, ինչպէս շատ մը ուրիշ վայրերու բնակիչներն ալ, չորցըւած ձիւրանին շատ արժէք կու տային եւ ըստ կարելոյն կ'ամբարէին իբր

ձմեռուան պաշար, եւ այնպէս կը հաւատային թէ ծանր կերակուրներէ վերջ՝ իւրի մէջ տապկուած ծիրանը, որ քիչ մըն ալ թթուաչ կ'ըլլայ, շատ լաւ մարտոգութիւն կու տայ, այդ պատճառով՝ մեր ծանօթ ազգային կերակուրին՝ համեղ հերիսային պէտք էր յաջորդէր տապկուած ծիրանը: Շատ քաղցր ու համեղ էին նաեւ Կիւրիւնի տանձերը:

Լաւ, համեղ եւ տեսաւաւոր սալորները ցուրտ կլիմայի պտուղներ են, ինչպէս Կիւրիւնի սալորները, որոնց մէկ տեսակն էր քոզու սալոր կոչուածը, որ միայն Կիւրիւնի եւ մօտակայ Տարենտէի մէջ կարելի է գտնել: Անոնք իրենց զոյնով փոշոտածի երեւոյթ մը ունին, գուցէ այդ պատճառով ալ քոզու, այսինքն «փոշոտ» անուանով մկրտուած են: Անոր հասածները վերջին ծայր համեղ թթուութիւն մը ունին: Մասնաւորաբար այս սալորը թարմ ուտելու համար չէ, լաւ մը հասուննալէ վերջ՝ շատ գլուրութեամբ կեղեւը կը հանուի եւ տանիքներու վրայ արեւին տակ կը չորցուի, տուփերու կամ մասնաւոր տոպրակներու մէջ կը դրուի ու տարիներով կարելի է պահել, ինչպէս խաղողին շամիչը: Այնքան անուշ թթուութիւն մը ունի, որ կարգ մը կերակուրներու մէջ կը դործածուի, ջուրի մէջ քանի մը ժամ թրջուելէ վերջ ընտիր օշարակի տեղ կը ծառայէ, մանաւանդ ջերմ ունեցող հիւանդներու համար փորձուած եւ շատ փնտուած զովացուցիչ մըն է:

Ամառուան եղանակին Կիւրիւնցիք այնքան առատ եւ քաղցր թուփ կ'ուներային որ քանի մը ծառ բաւական էր բազմանդամ ընտանիքի մը ամբողջ տարուան ամէն տեսակ քաղցրեղէնի եւ մինչեւ անգամ օղիի պաշարը ապահովելու: Հսկայ պղինձ կաթսաներու մէջ խաշելէ վերջ՝ հիւթը կը քամէին եւ իրր պէքմէնք եւ կամ ուրիշ տեսակ քաղցրեղէններ շինելով տանիքները արեւին տակ կը փռէին, չորնալու համար: Ճարպիկ ձեռքեր այնքան բարակ եւ հաւասար կը տարածէին պաստեղը, որ չորնալէ ետք եթէ գրքի մը էջին վրայ գրուէր՝ կարելի կ'ըլլար տակի գրութիւնը կարդալ: Կիւրիւնի կլիման շատ նպաստաւոր էր նաեւ խաշխաշի մշակումին համար, որմէ առաջնակարգ աֆիոն կ'արտադրուէր: Բարերախտաբար աֆիոնի մշակումը պատճառ եղած չէր, որ ժողովուրդը դայն դործածելու մոլութիւնը ունենար: Խնձոքներու, հարսանիքներու եւ տօնական օրերու միակ ոգելից ըմպելին թութէն հանուած օղին կ'ըլլար:

2.

Կիւրիւնը հակառակ իր բնական գեղեցկութեանց եւ հրաշալի կլիմային՝ շատ ժլատ էր բնակչութեան տնտեսական բարօրութիւնը ապահովելու տեսակէտէն: Ատոր իբր հետեւանք՝ հին ժամանակներէ ի վեր Կիւրիւնցի այր մարգիկ միշտ պանդուխտ եղած են, որոշ տոկոս մը անշուշտ, ի խնդիր իրենց աշխատանքին եւ բարեկեցութեան մը հեռանկարին:

Առեւտրական յարաբերութիւններու ընդլայնումն ու զարգացումը, որոշ դասակարգի մը ձեռք բերած արդիւնքները նպաստած են նաեւ երկրէն դուրս բախտ փնտուելու ձգտումը: Գիչ թէ շատ ունեւորները զանազան շրջաններու եւ երկիրներու մէջ հաստատուած են եւ ջուրը ճամբան ձգած, խկ մեծամասնութեամբ, տարիներով խանութիւն իրենց ձիերուն վրայ՝ դիւղէ գիւղ շրջուն առեւտրական ըլլալէ ետք միայն կարողացած են կեդրոններու մէջ ամբանալ: Եւ ոմանք, շորհիւ իրենց առեւտրական ձիրքին եւ ճկունութեան, յաջողած են կարեւոր առեւտրական տուներ հիմնել եւ հարստանալ, Պարսկաստանի, Պալքանեան երկիրներու, Կովկասի եւ Եւրոպայի մէջ:

Որպէսզի մեծ գոհողութիւններով հաստատուած այս ձեռնարկները տե-
ւակաւ եւ աւելի հասութարեր ըլլան, սովորութիւն եղած էր նաեւ, որ ընտա-
նիքին միւս անդամները՝ եղբայրներ եւ զաւակներ, հազիւ չափահասութեան
հասած, հեռանան իրենց ընտանեկան բոյնէն, երթան փորձառութիւն ձեռք
ձգելու իրենց մեծերու գործին մէջ, որպէսզի, նաեւ դուրսը՝ միշտ հեռու ապ-
րողները առիթ ունենան երկիր վերադառնալու, իրենց հարազատներուն գիրկը:

Ընտանիքէն բաժնուող այս երիտասարդները որպէսզի չօտարանան եւ
մնան կապուած ծննդավայրին եւ իրենց օճախին, կ'ամուսնացնէին զանոնք
մեկնելէ առաջ, հազիւ 18-20 տարեկան, եւ ամուսնական կեանքը հազիւ ապ-
րած քանի մը ամիս, կը բաժնուէին իրենց կեանքի ընկերէն երկար տարիներ
բով:

Այն ատեն նիւթական պայմաններէն աւելի, ամուսնութեան համար կը
պահանջուէր նկարագրի եւ բարոյականի մաքրութիւն, ընտանեկան բարի
համբաւ, Ֆիզիքական առողջութիւն: Այս առիթի ժողովրդական ասացուածք
մը կը յիշեմ, «Քէնարընա պագ՝ պէգիմի ալ, անասընա պագ գըգըմը ալ»,
(եզերքին նայիր՝ կտաւը առ, մօրը նայիր աղջիկը առ):

Իմ մանկութեանս, մեր թաղեցի Ակոն էմմի անունով ծերունի մը ճանչ-
ցած եմ: Հակառակ երկարահասակ հսկայ մը ըլլալուն՝ կարճահասակ կ'երե-
ւէր, որովհետեւ միշտ կորագամակ էր: Ակոն էմմին բառին բուն նշանակու-
թեամբ մենակեաց մըն էր իր տանը մէջ:

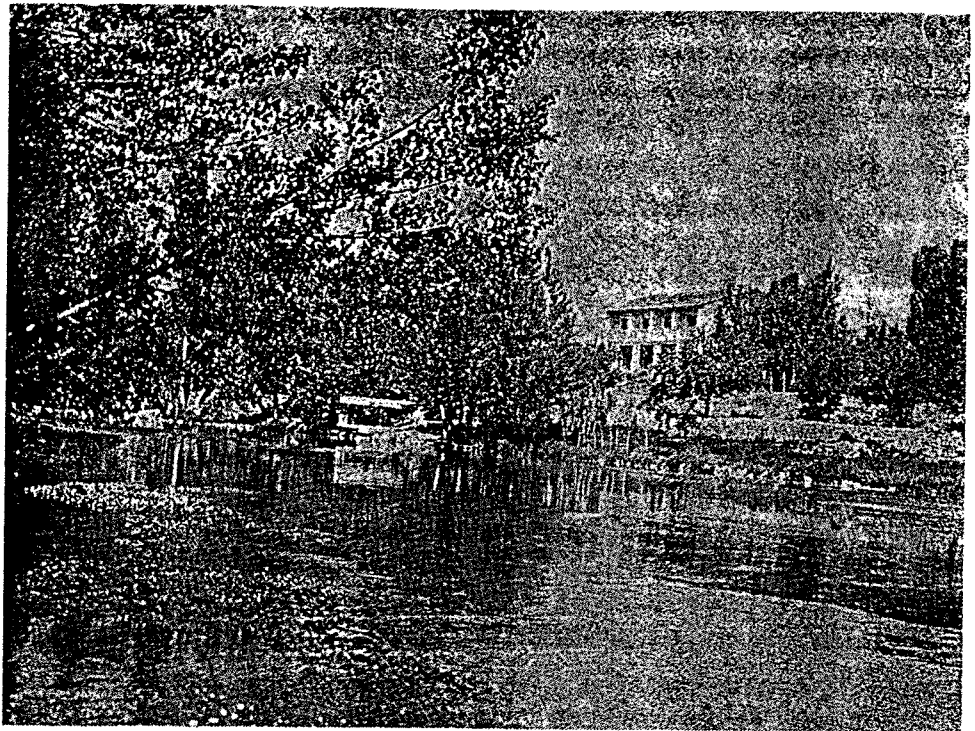
Մեր մեծերը կը պատմէին թէ Ակոն էմմին, իր ծնողքին մէկ հատիկը,
18 տարեկան պատանի՝ պանդխտութեան ձուպը ձեռք կ'առնէ: Մեկնելէն ա-
միս մը առաջ կ'ամուսնացնեն զինք սիրուն Ալմասին հետ, որպէսզի թէ՛ ինքը
կապուած մնայ հայրենի օճախին, եւ թէ մանաւանդ, ծերունի հայրն ու մայրն
ալ տան մէջ շէնութիւն եւ մխիթարութիւն ունենան իրենց հաւնած երիտա-
սարգ հարսով:

Որովհետեւ Ակոն գրեւ-կարգաւ չէր գիտեր՝ հազիւ տարին մէկ երկու
նամակ ուրիշին գրել կու տար եւ երբեմն ալ քիչ մը դրամ կը ղրկէր տուն:
Քանի մը տարի յետոյ Ակոն բոլորովին կը կորսուէր, ո՛չ մէկ լուր, ոչ մէկ
նամակ անկէ: Անոր խեղճ ծնողքը իրենց կորսուած միակ զուակին կարօտով սչ-
քերնին կը վախէին: Իսկ երիտասարդ կիներ, Ալմաստ, ի զուր տարիները կը
հողովէր, առանց իր սիրելի ամուսինէն խապրիկ մը ունենալու: Դրացիներ կը
նկատէին Ակոն մեռած: Իսկ սիրուն Ալմաստը հազիւ քանի մը ամիս ամուսնա-
կան կեանք ապրած՝ այրիացած էր:

Քսան տարիներ կ'անցնին այսպէս, եւ ամառ գիշեր մը, երբ Կիւրինցիք
սովորութիւն ունին տանիքը աստղերուն տակ քնանալու, յանկարծ խեղճ Ալ-
մաստին մուխը մարած տանիքին վրայէն հրացանի երկու պայթիւններ՝ ոտքի
կը հանեն դրացիները, եւ կը վազեն Ալմաստին մօտ, ուր հսկայ մարդ մը, կը
հպարտանար ըսելով թէ՛ կնոջ անհաւատարմութեան համար սպաննած էր
զայն եւ սնոր քով պառկած երիտասարդը:

Ակոն կարողացած չէր իրեններուն հետ թղթակցութիւն պահել: Չէր
գիտեր թէ հայրն ու մայրը շատոնց մեռած էին, չէր գիտեր նաեւ, թէ իր
մեկնելէն վերջ Ալմաստ ծնունդ տուած էր մանչ զաւակի մը, որ ճիշդ հօրը
նմանութեամբ հասակ կը նետէր:

Հայրենիք վերադարձին, ինչպէս շատեր կ'ընէին, փափաքած էր իր սի-
րելիները անակնկալի բերել եւ նախապէս չիմացնել իր տուն վերադարձը:

«Ելքենին ծովը» Հեծանլու լեռներում տակ, քաղաքից 8 կմ. հեռու:

Ակոն իր ձին բակը ծառի մը կապելէ ետք՝ երբ տանիք բարձրանալով տեսած էր իր Ալմաստը եւ կողքին պառկող երիտասարդը, սպաննած էր զանոնք, բարոյապէս եւ հոգեպէս սպաննելով նաեւ ինքզինքը: Երբ կը հասկնայ իրողութիւնը եւ կը տեսնէ իրեն այնքան նմանող զաւակը, կը կորսնցնէ իր մտային հաւասարակշռութիւնը: Մինչեւ կեանքին վերջը Ակօ էմմին կը մնայ կքած:

Կիւրիւնցի ընտանիքներ իրենց զարիւյ ճամբորդներուն տուն վերադարձը կ'ակնկալէին ընդհանրապէս կաղանդի եւ բարեկենդանի ատեն, ըստ յարմարութեան կարաւանի, որովհետեւ տարուան այդ եղանակին մեր լեռներուն ցուրտն ու բուքը իր ծայրագոյն աստիճանին հասած կ'ըլլար եւ առանձին ճամբորդութիւնը անկարելի էր: Արեւելքէն եւ Արեւմուտքէն գալիք ճամբորդները ստիպուած կ'ըլլային Այնթապ կամ Սերաստիա օրերով, մինչեւ անգամ շաբաթներով սպասել կարաւաններու: Մանօթ կարաւաններ միայն կային, որոնք շնորհիւ իրենց «Բեչենկին» (կարաւանը առաջնորդող մասնաւոր ձին) կը համարձակէին այդքան դժտան շրջանի մը արկածալից եւ վտանգաւոր ճամբորդութիւնը գլուխ հանել:

Լեռներու մէջ, կարաւանի ձիերուն վրայի բազմաթիւ եւ բազմատեսակ զանգակներուն արձագանգը ժամերով հեռուէն կարելի է լսել: Վարժ ականջներ կրնային գիտնալ, թէ ո՞ր կարաւանն է, որ կ'անցնի, կամ կը հասնի:

Հակառակ բոլոր այս դժուարութեանց եւ վտանցներուն՝ Կիւրիւնցի մարդոց համար անհրաժեշտ էր պանդուխտ ըլլալ, եւ ընդհանրապէս հաճելի սովորութիւն էր, թէ՛ իրենց եւ թէ՛ երկրին մէջ անոնց սպասող հարազատներուն համար՝ տուն վերադառնալ բարեկենդանի ատենները, երբ ձիւնն ու բուքը իրենց ամենէն բուռն կէտին հասած կ'ըլլային:

Պանդխտութեան մէջ այս դժուարին եւ դաժան պայմաններուն տակ տնտեսական բարօրութիւն փնտոող Կիւրինցիներուն թիւը մեծ էր :

3.

Եթէ արեւելեան Անատոլուն, մեր պատմական Հայաստանը, եւ Սուրիոյ անապատը ոչխարաբուծութեան, իսկ Հալէպ քաղաքը՝ միլիոնաւոր ոչխարներու առ ու ծախի կեդրոններ էին, Կիւրինի շրջանն ալ այդ ոչխարներուն համար ամառանոցի ամենակարեւոր արօտավայրերէն մէկն էր, շնորհիւ Սևզուն եայլա եւ Սուլթան դարաւսի կոչուած հովիտներուն եւ լեռնադաշտերուն, որոնք օժտուած էին բնութեան պարզեւած առատ եւ ծաղկաշատ բուսականութեամբ, անհամար աղբիւրներով եւ հրաշալի կլիմայով :

Գարնան առաջին ամիսներուն՝ անապատի ոչխարները Հալէպ կը բերուէին, որպէսզի անոնց միակ ամառնային արօտավայրը եղող Կիւրինի շրջանը փոխադրուէին, աշնան կրկին Հալէպ վերադարձնելով ծախուելու, Եղիպոսէն, Իգմիրէն եւ այլ շրջաններէն եկող գնորդ վաճառականներուն :

Բոլոր այս գործողութիւնները կը կատարուէին ընդարձակ երկրամասի մը շրջանակին մէջ, ուր բոյն դրած էին կիսավայրերի բազմազան վազկատուն ցեղախումբեր, որոնց համար աւազակութիւնն ու մարգասպանութիւնը, կողոպուտը ապրուստի դիւաւոր միջոցներն էին, եւ ուր փոխանակ իրաւունքի եւ արդարութեան՝ ուժի եւ սուտի օրէնքը կը տիրապետէր : Այս աւազակախումբերը, չերքէզ, քիւրտ կամ ավշար, բացէ ի բաց, կեդրոնական իշխանութեանց եւ պետական պատասխանատու անձնաւորութեանց համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը կը վայելէին տեսապէս :

Նման պայմաներու տակ շատ բնական էր, որ վտանգաւոր գործէն հաճոյք առնող եւ զայն ձեռնհասօրէն կատարելու քաջութիւնը ունեցող Կիւրինցիներու առաւձնաշնորհը ըլլար այդ շատ դժուար, վտանգաւոր, բայց միեւնոյն ատեն շատ չահաւէտ գործը :

Այս ոչխարաբոյծ-յանձնակատարներու գործը թէեւ յաճախ արիւնալի կռիւներով եւ լուրջ վտանգներով լեցուն կ'ըլլար, բայց իր շատ հաճելի կողմերն ալ ունէր : Արդէն սքանչելի կլիմայ ունեցող մեր լեռնաշխարհին ընտրեալ աղբիւրներուն մօտ կը լարուէր անոնց հսկայ վրանը, որուն շուրջ տարածուող ընդարձակ արօտավայրերուն մէջ բաժնուած կ'ըլլային տասն եւ հինգէն յիսուն հազար ոչխարներ, ընդհանրապէս իւրաքանչիւր 500ը մէկ հօտ, մինչեւ այդ մարդերուն վրայ խոտերուն եւ ծաղիկներուն պակսիլը, ապա կը տեղափոխուէին ուրիշ աղբիւրներու շրջան մը : Այս վրանը կը ծառայէր իբր հիւրանոց, ննջասենեակ եւ միեւնոյն ատեն մթերանոց՝ տասնեակներով ծառայողներու եւ հովիտներու պաշարին, առարկաներուն համար :

Ամէն անգամ, որ այս շարժական տուն-վրանը կը մօտենար իր կոչունքին, 4-5 ժամով առիթ կ'ըլլար որ անոնց բարեկամներն ու պարագանբը կարգով այցելէին եւ վայելէին այս գործակատարներու հիւրասիրութիւնը :

Սրինգ ածող հովիտներուն խումբին յանձնուած ոչխարները, շնորհիւ իրենց հանդարտ եւ կանոնաւոր կեանքին՝ հարիւրին 15-20 աւելի կը կշռէին : Քիչ չէր ըլլար թիւը այն ոչխարներուն, որոնց դմակները այնքան կը մեծնային, որ չէին կրնար քաշել : Այդ պարագային՝ փոքրիկ անիւ մը կը կապուէր անոր մէջքին եւ կուրծքին, դմակն ալ այդ անիւին վրայ տախտակէ

փոքր կազմածի մը վրայ կը տեղաւորուէր, որպէսզի անոնք կարենային, բաշխել, արածիլ եւ հետեւիլ հօտին: Այս հովիւները տարբեր եղանակներ կը նուազէին, արածելու, ջրելու, պառկեցնելու եւ ժողուելու համար ոչխարները:

Նախապէս յիշած եմ, թէ Կիւրիկիոյ լեռնային շրջանի (մինչեւ Մալաթիա, Տերսիմ) Ղըզըլպաշ քիւրտերը նախապէս եղած են ծագումով հայեր, բայց թրքական հալածանքներէն, ջարդերէն ազատելու եւ իրենց լեռնակունի ազատ կեանքը շարունակելու համար՝ ստիպուած փոխեր են անունին եւ իբրեւ քիւրտ ապրեր, պահելով եւ փաստելով իրենց սէրն ու համակրութիւնը դէպի հայ եկեղեցին եւ հայ եղբայրները: Անոնք՝ իրենց երկրամասի աշխարհազրական դիրքերուն պատճառով՝ մեծամասնութեամբ մեղուարոյձ եւ ոչխարաբոյձ են եւ մեր շրջանի ամենալաւ հովիւները: Մանաւանդ մասնաւոր գիւղեր եւ ընտանիքներ կային՝ որոնք սրինգ ածող հովիւներ կ'արտադրէին:

Կիւրիկի տնտեսական կեանքին տեսակէտով ոչխարաբոյձ-գործակատարի ասպարէզէն նպաստաւորութիւններուն թիւը շատ չէր անշուշտ, բայց անուղղակիօրէն այդ հարիւր հազարներու հասնող ոչխարներուն դոյութիւնը, ամէն ամառ, մեծ նպաստ մը կը բերէր Կիւրիկի տնտեսական կեանքին, որուն շնորհիւ առաջին կարգի բուրդ արտածող կեդրոն մը եղած էր Կիւրիկի: Որմէ կ'օգտուէին մեծ թիւով գործաւորներ եւ առեւտրականներ:

4.

Հայ մշակոյթի եւ կրթական հաստատութեանց տեսակէտով, Կիւրիկը չէր կրնար առաջաւոր դիրք գրաւել: Տարբեր կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ, նկատի ունենալով բնակչութեան միշտ ճնշուած իրադրութիւնը, միջավայրին աննպաստ պայմանները եւ կիսավայրենի այլազան ցեղերէ շրջապատուած իր աշխարհազրական դիրքը: Բայց Կիւրիկցին իրեն յատուկ նկարագրի տոկունութեամբ կրցած է հայ ապրիլ:

Եթէ կ'ընդունինք որ հայ մշակոյթը ազգապահպանման եւ ազգային դիտակցութեան ամենակարեւոր ազդակն է եւ Մեսրոպեան տառերն ու հայ լեզուն ալ ա'յդ մշակոյթին բանալին են, ուրեմն Կիւրիկը իրմէ շատ աւելի բախտաւոր պայմաններու տակ գտնուող շատ մը հայաշատ եւ կարեւոր կեդրոններէն աւելի բարձր կը մնայ գէթ գործնական գետնի վրայ: Որովհետեւ Կիւրիկն ոչ միայն իր ազգային ոգին վառ պահած է իր մայրենի լեզուին հետ, այլ նաեւ, թերեւս իբր միակ բացառութիւն, սորվեցուցած է բոլոր Կիւրիկի թուրքերուն հայերէն խօսիլ: Շատ քիչ էր Կիւրիկի հայ մայրերուն թիւը, որ թուրքերէն խօսիլ դիտնային: Եւ իրապէս, Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճը գտնուած շրջանիս, երբ Ալի, Հասան, Մուհամէտ անունով թուրք ծանօթներ կու գային եւ մեզի հետ մաքուր հայերէն կը խօսէին, թրքախօս այնթապցի հայերը կը զարմանային եւ չէին հաւատար անոնց թուրք ըլլալուն:

Մինչեւ իմ մանկութեան օրերը՝ Կիւրիկի դպրոցները բառին բուն նշանակութեամբ՝ Տէր Թոթիկեան եղած են, բայց շնորհիւ խելօք Կարապետի շալագործութեան գիւտին եւ տնտեսական յարաբերութիւններու զարգացումին ընկերային վերածնունդ մը ունեցած է եւ կարողացած է պանդըլատութեան ցուպը խորտակելով՝ իր զաւակները իրենց հայրենի օճախի շուրջ հաւաքել եւ լրջօրէն խորհիլ ու գործադրութեան ղեկ կրթական զարգացման ծրագիրներ:

Կիւրիւնի դպրոցական շրջանս այնքան կարճ էր եւ տարիքով ալ այնքան փոքր եղած եմ, որ դժուար պիտի ըլլայ ճշգրիտ նկարագրութիւնը ընել ութսունական թուականներու Կիւրիւնի կրթական վիճակին, բայց սպաւորութիւնս այն է, որ դպրոցէն պահանջուածը նամակ գրել կարգալ գիտնալ էր եւ արդէն թրքական իշխանութիւնները կրթական բոլոր ձեռնարկներուն խորթ կը նայէին, չըսելու համար, կ'արգելակէին: Պարզ ժողովուրդն ալ ուսումը շատ սիրողներուն կ'ըսէր. — Ի՞նչ է «Տէրատէր թէ վարդապետ պիտի ըլլաս», կը բաւէ գիտցածդ:

Ուսանողի եւ ուսուցանողի փոխ-յարաբերութիւնները տրամաբանական եւ հոգեկան կապ մը ըլլալէ աւելի՝ տարօրինակ պատիժներ էին, առանց դատարանի վարժապետ անրնական երեւոյթ մըն էր: Աշակերտութիւնը զսպելու բազմաթիւ միջոցներ եւ պատիժներ ունէին: Երեւելի Փալախան, տիրապետող էր նաեւ Կիւրիւնի մէջ: Այս բոլոր դատան պատիժներուն դէմ որեւէ բողոք չէր ըլլար ծնողներէն կամ հոգաբարձութենէն:

Որբանոց-դպրոցի մը աշակերտները Կիւրիւնի մէջ - 1895ի ապրիլի 11-ին -

Նոյնը չէր մնացած սակայն 1890ական թուականներուն: Մանաւանդ 1895ի ջարդէն յետոյ, երբ Կիւրիւն իր աւերակուած տունները վերանորոգեց, գոյութիւն ունեցող դպրոցներու կրթական մակարդակը անդոհացուցիչ դէտտաւ, եւ այդ պատճառով ծնողներ իրենց զաւակներուն պահանջուած ուսումը ու կրթութիւնը տալու համար, հեռուոր կրթական կեդրոններով սկսած էին հետաքրքրուիլ: Իսկ ազգային իշխանութիւնները կը փորձէին շարժիլ, դպրոցներու կրթական մակարդակը բարձրացնելու հանրօգուտ ճիգով:

Հեռուոր կրթական կեդրոններու ամենէն մօտն ու դիւրամատչելին Այնթապի եւ Մարզուանի գոլէճներն էին, ուր բազմաթիւ կիւրիւնցի աշակերտներ կ'ուսանէին: Կար նաեւ Սեբաստիան:

Կիւրիւնցիներ պէտք էր մեծ գոհողութիւն կատարէին, իրենց զաւակները դիւրութիւլ գոլէճ դրկելու համար: 1894-ին, 11 տարեկան էի, երբ Ալ-պիսթանի Միացեալ ընկերութեան դպրոցին շրջանը աւարտեցի: Ամալերջի

քննութեանց համար եկող Զէյթունի Կեդրոնական դպրոցի Տնօրէն՝ Աւետիք Կէսիսանեան եւ ուսուցչապետ Յովհաննէս Սիմոնեանի հետ հայրս այնպէս կարգադրած էր, որ աշնան պիտի երթային Զէյթունի դպրոցը: Ճամբորդելու ամէն պատրաստութիւն լրացած էր, երբ Զէյթունի շուրջ քաղաքական միջոցառումը խիստ վատթարացաւ: Հայրս ստիպուեցաւ զիս դպրոց զրկելու գաղափարէն հրաժարիլ:

Դժբախտաբար նոյն աշնան պատահեցաւ անխուսափելին: Զէյթունի եւ իր շրջանի բոլոր հայութիւնը ստիպուած էր կեանքի եւ մահու կոխ մղել, ընդդէմ թրջական մեծ բանակին եւ շրջակայ մոլեռանդ եւ աւազակարարոյ թուրք «կամաւորներուն» եւ կարգ մը վայրագ ցեղերու:

Թուրք բանակը իր թնդանօթներով, գինուորական մեծ ուժով, կանոնաւոր, մարդուած գինուորներու եւ բազմահազար խուժանով մը ամբողջ ձմեռ կուռելէ ետք՝ չկարողացաւ բուռ մը հայ քաջերը պարտութեան մատնել: Թուրք պետութիւնը պարտադրած էր Զէյթունցիներուն այս պատերազմը՝ որպէսզի «Հայկական ընդհանուր ըմբոստութիւն» պիտակին տակ՝ միանդամ ընդմիջտ բնաջինջ ընէ Տաւրոսեան լեռներու այդ արծուաբոյնը եւ հայաշատ դաւառներու մէջ ընդհանուր կոտորած եւ թալան սարքէ:

Եւրոպական վեց պետութեանց միջնորդութեամբ հաշտութիւն կնքուելէն եւ հայերը իրենց տուները փոխադրուելէն շաբաթ մը ետք, օր մըն ալ պետական թոյլտուութեամբ խումբ մը Զէյթունցի ջորեպաններ Ալպիսթան եկան ցորեն եւ դարի գնելու: Հազիւ այդ կարաւանը մեծ խանէն ներս մտած էր, զինուած խուժանը յարձակեցաւ անոր վրայ, թէեւ Զէյթունցիք պահ մը յաջողեցան ինքզինքնին պաշտպանել փայտերով եւ քարերով, սակայն, կարաւանին այդ քսան կտրիճները թուրք եաթաղանին եւ կապարներուն գոհերը դարձան: Տեղական իշխանութիւնները չկրցան կամ աւելի շիտակը չուղեցին միջամտել եւ թողուցին, որ թուրքի արեան ծարաւը յազենայ:

Շատ լաւ կը յիշեմ, ատիկա Ալպիսթանի հայութեան համար ահ ու սարսափի օր մըն էր, միջոցառում արիւն կը հոտէր: Հայրս ջղայնացած՝ մերթ իր ալեհեր գլուխը պատուհաններէն դուրս կը ցցէր եւ շունչը բռնած՝ մտիկ կ'ընէր, թէ ինչ չարագուշակ ձայներ պիտի լսէ եւ մերթ վար կ'իջնէր փողոցին դուռը աւելի ամրացնելու համար: Իսկ ես տասնեմէկ տարեկան տղեկ մը, հօրս կը հետեւէի, անոր օգնելով, թէ վախիս դէմ անոր հովանիին տակ պաշտպանուելու յոյսով, չեմ գիտեր:

Կիսալուսինը հազիւ կը լուսաւորէր արդէն կիսամեռ հայոց թաղը, երբ յանկարծ հրացան մը պայթեցաւ, որուն անմիջապէս յաջորդեց յարձակումը հայոց թաղին վրայ, կացիներով, սուրերով եւ հրացաններով զինուած թուրք խուժանին: Որեւէ ինքնապաշտպանութեան միջոցէ զուրկ, սենեակի մը անկիւնը կծկուած մեր հերթին կը սպասէինք, երբ սկսան փողոցի դուռը կացինահարել: Փամփուշտներ սկսան վերնայարկի սենեակներուն պատուհանները կոտրել: Դուռը չկրնալով խորտակել, քարիւղ թափելով կրակ տուին: Բոցերը տեսնելով՝ հայրս հրամայեց որ Զապէլը շալակած տանիքէ տանիք փախչելով՝ միանամ քոյրերուս եւ եղբայրներուս, այրի Տիկին Սեմային տունը:

Սողալով եւ դողալով դրացիներուն տանիքը բարձրացայ, երբ խուժանը սկսած էր կողոպտել եւ աւերել մեր օճախը: Պահ մը պատի մը տակ հանդէսէլէ ետք, կրկին, սողալով, երբեմն տանիքէ տանիք ցատկելով՝ վերջապէս

կարողացայ հասնել այն աղքատիկ տունը, ուր ապաստան գտած էին քոյրերս, եղբայրներս եւ քահանային երկու որբ աղջիկները:

Դուրսը խուժանին պուշուտները, փողոցներէն անոնց վազը, զէնքերուն անդադար ճարճատումը, մեր ծնողներուն սպառնացող վտանգին անաւորութիւնը այնքան փոթորկած էին մեր ջիղերը, որ արտասուելու կամ խօսելու կարողութենէն կարծես զրկուած, մութ սենեակին մէկ անկիւնը զրեթէ իրարու վրայ կծկուած էինք: Գիշերը վերջանալու մօտ էր եւ կ'ուզէի ծնողքիս վիճակը ստուգել:

Քովնտի նեղ փողոցէն մինչեւ ձիհան գետը եզերող մեծ եւ բանուկ փողոցը բոլորովին ամայի էր, բայց հազիւ անկիւնը դառնալու կը պատրասուէի, կացիններով եւ սուրերով զինուած խումբ մը մարդիկ բռնեցին զիս: Տակաւին կացինը չբարձրացած, ուրիշներ եւս միացան անոնց, հսկայ ծրարներով կողպուտ շալկած, անոնք չձգեցին որ զիս սպաննեն, պոռացին որ փողոցներէն հեռանամ եւ տեղ մը գտնեմ գլուխս պահելու: Բայց ո՛ւր կրնայի գտնել այդ վայրը: Բնազգարար ուղղուեցայ դէպի իմ աւերակ հայրենի օճախս: Հազիւ քանի մը քայլ մնացած էր մեր տան՝ ուրիշ խումբ մը թուրքեր պաշարեցին զիս, որոնց մէջ կրցայ ճանչնալ մեր դրացիներէն եւ հօրս երախտիքը վայելած պայտար Հասանը եւ ճերմակ փաթթոցով մոլլա Մուհամէտը: Առաջինը մեծ կացին մը շալկած, լիկ երկրորդը՝ եաթաղան մը բարձրացուցած՝ խումբը կ'առաջնորդէին «Ալլահ ու էֆպիք», Աստուած մեծ է կանչելով: Մանկական յոյս մը ունեցայ, թէ հօրս երախտաւորեալները պիտի ազատէին զիս, բայց ընդհակառակը, այն երկուքն էին առաջին անգամ վրաս խոյացողները, «սա մեծ կեալուրիմ ձագը սատկեցնենք» ըսելով: Հուժկու Հասանը զիս բռնածին պէս գետին պռկեցուց, բայց յանկարծ քանի մը զինուած ժանտարմներ վրայ հասնելով միջամտեցին: Սըրթը Սիւլիւմիւ Մուհամէտ վրաս ծռելով եաթաղանին տակէն զիս ոտքի հանեց:

— Ես, գոռաց սըրթը Սիւլիւմիւն, մինչեւ այս տարիքս ոչ մէկ բարի գործ ըրած եմ, բայց այսօր որոշած եմ բարիք ընել: Պզտիկ անձեղ տղայ մը մորթել հերոսութիւն չէ, եթէ դուք քաջ էիք եւ բժախնդի խալիֆային բարձր հրամանը կատարելու, ինչո՞ւ Ձէյթուն չգացիք լմբոստ կեալուրներուն դէմ կռուելու, ուր այնքան հաւատացեալ իսլամներու արիւնը կը հոսէր ամէն ձմեռ:

Մոլլա Մուհամէտին եւ Սըրթը Սիւլիւմիւ Մուհամէտին միջեւ վէճը այնքան տաքցաւ, որ սկսան զիրար անարգել եւ իրարու դէնք քաշել, բայց միւս ժանտարմներուն անմիջական միջամտութեան շնորհիւ՝ զիս ազատողը յաջողեցաւ զիս ուսը նետել եւ իր ընկերներով ուղղուեցաւ դէպի մեր տունը:

Դուռը կէս մը եւ դրան վրայի պատուհաններուն տախտակները բոլորովին այրած էին: Արշալոյսը ծայր տալու վրայ էր, Սըրթը Սիւլիւմիւն իր հրամանին տակ զտնուող երեք ժանտարմները դրան առջեւ պահակ դրաւ եւ ձեռքէս բռնելով սկսանք երկրորդ յարկը բարձրանալ, ուր ոչ մէկ շշուէ լսելի էր:

— Գրիպոր աղա, Գրիպոր աղա, կը կանչէր ան, ես Սըրթը Սիւլիւմիւ Մուհամէտն եմ, մոռցիր իմ անցեալս, բարի գործ ընել որոշած եմ, ազատեցի քու զաւակդ եւ եկած եմ քեզ պաշտպանել, մի՛ վախնար, Աստուած վկայ ձեզ պաշտպանել է նպատակս:

Ճարահատ խոհանոց մտանք, հոն էր խեղճ մայրս, դրան ետեւի անկիւնը կծկտած՝ բառ մ'իսկ արտասանելու անկարող: Անմիջապէս զիրկը ինկայ ու երկուքս ալ սկսանք հեծկլտալ:

— Խաթուն, ըսաւ շատ անմեղ շեշտով մը, եկած եմ ձեզ պաշտպանելու, ո՞ւր է Գրիգոր աղան, մի վախնար, ըսէ՛:

Ի տես իր զաւկին՝ մօրս լեզուն բացուեցաւ:

— Ո՞ւր էիր, երբ մեր տան վրայ յարձակեցան, այրեցին, կողոպտեցին ժամերով, ամուսինս փնտռեցին, զիս չարչարեցին, որպէսզի զաւակնեւ ուս տեղը ըսեմ:

— Խաթուն, նախապէս չէի կրնար զալ, անմիջապէս որ հրաման տրուեցաւ շարուն ու թալանը դադրեցնելու՝ ուղղակի ձեր տունը աճապարեցի: Այժմ, ըսէ ինձ, ո՞ւր է աղան:

— Ձեմ գիտեր ո՞ւր է, մեռած է թէ ողջ, բայց երբ խուժանը տանիքէն յարձակեցաւ՝ սանդուխներէն վար կ'իջնէր:

Մուհամէտին հետ վար իջանք ախոռի յարկարաժինը հայրս փնտռելու: Մինչ այդ փողոցին դուռը կեցող ժանտարմաներուն մէջ իրարանցում մը ստիպեց որ Մուհամէտը հոն ուղղուի: Ես հեռուէն կը լսէի անոնց վէճը: Թուրքեր կրկին վերադարձած՝ կ'ուզէին ներս մտնել, հայրս եւ քոյրերս յիտառել: Ժանտարմաները, մանաւանդ Մուհամէտը կ'արգիլէր անոնց մուտքը:

— Կեալուրներուն արիւնը եւ աղջիկները հալալ են հաւատացեալներուն, ի՞նչու կ'արգիլէք մեզ որ կեալուր մը մաքրենք եւ անոր աղջիկները իսլամացնենք, կը պոռար մարդ մը:

— Ջարդին եւ թալանին տեւողութեան ժամանակը վերջացած է եւ մենք պաշտօն ունինք խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը վերահաստատել, կը պատասխանէր Սըրթը Սիւլիւմիւն:

Բանավէճը երթալով կը տաքնար եւ սպառնալից կ'ըլլար երբ սկսան ձեռքի եւ դաւազանի հրմշտուքն ու պայքարը: Սըրթը Սիւլիւմիւն հրացանը պարպելով երդում ըրաւ, որ քանի ինքը ողջ է, ոչ ոք կրնայ ներս մտնել: Յուսահատ՝ յարձակողները մեկնեցան ձեռնուսայն: Քիչ անց, հայրս, որ պահուած էր թոնիրին մէջ, ելաւ դուրս, համբուրեց Մուհամէտին երեսէն եւ ապա զիս զրկելով հեծկլտուքի մէջ խեղդուեցաւ, արցունքով թրջուեցան երեսներս: Ապա վեր՝ մօրս մօտ բարձրացանք:

Այսպէս էր մեր երկրին հիփմէքի հիւփիւմէքը – պետական իմաստութիւնը: Ամէն 10–15 տարին անդամ մը ջարդ, թալան, սուեր կազմակերպել՝ որոշ շրջանի մը եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը համար: Այն ատեն ահա «բարեխնամ» սուլթանը կը գլխար իր հպատակներուն եւ «մարդասիրաբար» կը հրամայէր պաշտպանել եւ խնայել, որպէսզի ապագային կրկին ջարդելու մարդկային ատաղձ վերապահուի:

1894ի դէպքին յաջորդող 6–7 օրերուն, կեանքը հայկական թաղամասին մէջ բոլորսին շլատուած, մեռած էր: Փողոցները բոլորովին ամայի էին, կը լսուէր միայն քանի մը զինեալ ժանտարմաներու անցքը: Հակառակ կառավարութեան ազդարարութեան, ասայիշ պէրֆէմալ տըր, – ապահովութիւնը կատարեալ է –, ոչ մէկ հայ կը համարձակէր զլուխը դուրս հանել, ամենէն անհրաժեշտ պէտքի համար իսկ:

Նախկին հանգստաւէտ եւ առատութեան մէջ եղող մեր տան ներկայ մերկութիւնը տանելի էր, թէեւ ջուր խմելու կտորած գաւաթ մ'իսկ թողած չէին: Մինչեւ անգամ վարժուեցանք չոր գետնի վրայ, առանց որեւէ ծածկոցի քնանալու, բայց սննդեղէնի պակասը, անօթութիւնը անտանելի էր, մասնաւորաբար անչափահասներու համար: Տան մէջ չորս չափահասի դէմ՝ վեց անչափահասներ էինք, որոնց ամենամեծը, ես՝ տասնեւմէկ տարեկան էի:

Յաջորդող քանի մը օրերուն, չարունակ մունետիկներ կը շրջէին քաղաքին բոլոր թաղերուն մէջ եւ հազարապետ Սալեհ պէյին հրամանը կը ծանուցանէին ժողովուրդին, թէ յետ այսու ո՛վ որ քաղաքին ապահովութիւնը խանգարող արարքի մը մէջ գտնուի, խստիւ պիտի պատժուի, զինուորական մասնաւոր ատենի մը կողմէ: Այս յայտարարութենէն ետք հայեր սկըւան իրենց տուներէն դուրս ելլել: Օր մ'ալ հայրս չուկայ իջաւ, որպէսզի խանութք բանայ, ոչ թէ առեւտուրի, այլ սնտուկին մէջի դրամը հանելու, մեր առօրեայ ծախքերուն համար:

Մեր յուսախարութիւնը մեծ եղաւ, երբ տեսանք որ հայրս ձեռնունայն եւ յուսախար տուն կը վերադառնայ: Դէպքին դիչերը կարգ մը ուրիշ հայ խանութներուն հետ՝ մեր խանութն ալ կողոպտուած եւ մերկացուած էր, ինչպէս տուներնիս: Մինչեւ անգամ հօրս տետրակները ոչնչացուած էին, որպէսզի իր առնելիքները գանձելու իրաւունքէն զրկուի:

5.

Կիւրինի հայութիւնը սերտօրէն կապուած էր իր կրօնքին եւ եկեղեցիին, որուն շնորհիւ, կղերը մեծ յարգանք եւ հնազանդութիւն կը պարտադէր ժողովուրդին: Բաղդատմամբ առաքելականներուն բացարձակ մեծամասնութեան՝ կաթողիկ եւ մանաւանդ բողոքական յարանուանութեանց պատկանողները այնքան փոքրամասնութիւն կը կազմէին, որ միջյարանուանական խոշոր բաղխումներ տեղի չէին ունենար: Լուսաւորչականները իրենց կաթողիկ եւ բողոքական եղբայրներուն հանդէպ արգահատալից դերք կը բռնէին եւ զանոնք կը նկատէին իրր իրենց փարախէն մոլորուած ոչխարներ, այդ պատճառաւ միջյարանուանական ամուսնութիւն անկարելի ըլլալու չափ դժուար էր:

Փոքրամասնութեան պատկանողները ընդհանրապէս որոշ թաղամասերու մէջ հաւաքուած՝ իրենց ուրոյն եկեղեցին եւ դպրոցը ունէին: Քաղաքին տարածուած ըլլալուն պատճառով, աւելի թիւով եկեղեցիներ եւ դպրոցներ կային: Կեդրոնը կը կանգնէր Մայր եկեղեցին, ամենամեծը, որ առաջնորդանիստ էր: Իսկ քաղաքի ծայրամասերուն կային Զախձորի, Շուղուլի եւ Էօրէնի եկեղեցիները:

Ժողովուրդը վերջին ծայր բարեպաշտ էր: Բացառիկ արգելք մը միայն պէտք էր ըլլար որ անոնք ամենօրեայ առտուան եւ իրիկուան ժամերգութենէն բացակայ մնային: Իսկ Կիրակիներն առ ոտնի օրերը պատարազի ներկայ չգտնուիլ՝ աններելի մեղք էր: Շատեր լուսարացէն շատ առաջ կ'աճապարէին դէպի եկեղեցի, երբ տակաւին դուռը գոց կ'ըլլար եւ քահանայէն առաջ տաճար կը մտնէին «Ձարթօնքն» ու «Առաւօտ Լուսոյն» ունկերելու: Ասիկա մեծ զոհողութիւն կը պահանջէր մանաւանդ ձմեռուան ամիսներուն: Կրօնական պարտականութիւնը կատարած ըլլալու հոգեկան գոհացումը այնքան զօրա-

որ էր ժողովուրդին մէջ, որ այս շարժարանքը անտրտունջ յանձն կ'առնէր ամէն առաու:

Քիչ չէր թիւը այն հիւանդներուն, որոնք նոյնիսկ շարակով կամ պատգարակի վրայ եկեղեցի կը բերուէին հաղորդուելու ժամերդութեան խորհուրդին եւ բուժուելու «օրհնութեամբ» պատարագիչ քահանային:

Տարօրինակ չէր ա'յն հաւատացեալներուն մէջ մահամետական թուրքեր եւ թրքուհիներ ալ տեսնել: Կիւրինի հայութիւնը, ոչ միայն տիրական դեր կը կատարէր քաղաքին տնտեսական եւ մտաւորական ասպարէզներուն մէջ, այլ նաեւ կրօնական եւ հոգեւոր կեանքին մէջ: Թուրքերը այնքան համակրած էին հայկական «եկեղեցական բժշկութեան», որ մինչև անգամ հիւանդութիւն կամ ուխտ մը ունեցող թուրքեր կը դիմէին հայ եկեղեցի եւ հայ կղերին միջնորդութեան:

Մայր եկեղեցիի քահանան էր Տէր Մկրտիչ քահանայ Կէնճօղլանեան, երբ ես վարժարանին տնօրէնն էի 1902ին: Ան հազիւ Աւետարան եւ շարական կարդալու չափ զարգացում ունէր: Բայց ես միշտ կը յարգէի զինք, որովհետեւ շատ մաքուր սիրտ, արդար խիղճ ունեցող եւ անկեղծօրէն իր հօտին նուիրուած ճշմարիտ հովիւ մըն էր: Կիւրինի ժողովուրդը Տէր Մկրտիչի մասին բազմաթիւ դրուադներ կը պատմէր:

Կիւրինի Մայր վարժարանի տնօրէնութեանս շրջանին առիթը ունեցայ մօտէն ճանչնալու ուրիշ տիպար կղերական մը, առաջնորդ. փոխանորդ Կէօնիւլեան Գէորդ վարդապետը: Ան բնիկ ստեցի, հսկայ, կտրիճ եւ պատկառելի ծերունի մըն էր, Մկրտիչ կաթողիկոս Աջապահեանի ձեռամբ վարդապետ ձեռնադրուած՝ ոչ թէ կրօնական եւ եկեղեցական պէտքերուն դոհացում տալու համար, այլ միայն վանքապատկան կալուածներու, կենդանիներու եւ ինչքերու վրայ իր վերահսկիչ եւ պահստան աշխատելու: Որովհետեւ այն ատենները Կիլիկիոյ լեռներուն վրայ պետական օրէնքն ու հեղինակութիւնը չէր, որ կը պաշտպանէր ժողովուրդը, ընդդէմ աւազակ թիւրքմէն աշխրէթներու խժոժութեանց եւ կողոպուտներուն, որոնք կը քահալերուէին նոյնիսկ պետութեան կողմէ, այլ բիրտ ուժին ու ղէնքին հեղինակութիւնը: Սիսի վանքն ալ ստպուած էր զինուել այդ ուժերով, որոնց տիպարներէն մին էր Գէորդ Մայր. վարդապետ Կէօնիւլեան: Եւ որովհետեւ իր յառաջացեալ տարիքը չէր ներեր, որ ղիշեր-ցերեկ ձիու վրայ զինուած իր պարտականութիւնը կատարել կարենար, իր հանգստեան կոչուած մէկը, որպէս վարձատրութիւն իր նախկին բարւոջ ծառայութեան՝ Կիւրինի Առաջնորդական փոխանորդութեան պաշտօնին զրկուած էր:

Վարդապետը հակառակ բարի, անչահախնդիր նկարագրի մը ունենալուն, անդրադէտ, թրքախօս, կոպիտ ու կտրիճ լեռնական մըն էր, այնպէս կը կարծէի՝ թէ եկեղեցական արարողութիւնները թութախօրէն կ'ընէր առանց անոնց իմաստը հասկնալու:

Կիւրինի թեմական ժողովի անդամները վարդապետին բարութեան եւ սրտի մաքրութեան համակրելով հանդերձ՝ անոր հետ գործ ունենալ եւ նախատուել չէին ուզեր եւ այդ պատճառով ալ գործերը կազմ ի կազ կը յառաջանային: Հետեւեալ դէպքը պատճառ եղաւ, որ ժողովականները սիրով հանդուրժող ըլլային վարդապետին անգիտակից նախատինքներուն եւ անոր շուրջը հաւաքուէին, համայնքի գործերուն բարւոջ զարգացման համար:

Սերաստիոյ նահանգին մէջ փափախիլներուն պետը Մեհրալի Պէյ

անունով վայրագ թուրք մը հաստատուած էր : Ան ուղղակի Սուլթան Համի-
տի պալատին կապուած, ուրիշ ոչ մէկ հեղինակութիւն կը ճանչնար : Ամէն
անգամ, երբ անոր եւ որեւէ բարձրաստիճան պաշտօնեայի միջեւ վէճ մը
ծագէր՝ Մեհրալի Պէյին մէկ հեռագիրը պալատ՝ անմիջապէս դամոկլեան
սուրի պէս կը կտրէր անհասկացողութիւնը անոր հակառակորդին հրաժարե-
ցումով : Մեհրալի Պէյին փախախտը կոչուած ձիաւորները մինչեւ իրենց ակ-
ուաները զինուած՝ զիշեր-ցերեկ զիւզէ զիւղ կը շրջէին եւ անխնայ հայերը
կը կոտորէին, կ'առեւանդէին, կը սպաննէին : ոչ մէկ ոյժ կամ հեղինակու-
թիւն կը համարժեցէր դասել դանտնք :

Կիւրիքի եւ Սեբաստիոյ միջեւ Մանճըլլը անունով զուտ հայաբնակ
զիւղ մը կար, նահանգին մեծազոյն եւ ամենէն հարուստ զիւղը, հետեւաբար
Մեհրալի Պէյին համար ընտրեալ որս մըն էր եւ թիրախ անոր յարձակումնե-
րուն : Այս խեղճ զիւղացիները Մեհրալի Պէյին եւ անոր աւազակներուն պատ-
ճառած խժոժութեանց դէմ անզօր, Սեբաստիոյ նահանգին առաջնորդաբա-
նէն եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանին ալիւս յոյսերնին կտրած՝ սկսած էին
սրտառուչ եւ յուսահատ նամակներով օգնութիւն խնդրել Կիւրիքի առաջնոր-
դարանէն, որուն զլուխը կը դանուէր Գէորգ Ծայր : Վարդապետ Կէօնիւլեա-
նը : Բաւական վէճերէ ետք, ժողովական աղաները անօգուտ նկատեցին որեւէ
միջամտութիւն, մինչդեռ վարդապետը կը փափաքէր անձամբ Մանճըլլը եր-
թալ եւ տեղւոյն վրայ խնդիրը ուսումնասիրել եւ պատշաճ կարգադրութիւնը
ընել : Յանկարծ վարդապետը իր պարթեւ հասակով ոտքի ելաւ եւ ձիւնի պէս
փառաւոր մօրուքը առաջ ցցելով՝ սարսախազու դէմքով մը դռուաց :

— Կորսուեցէք, շուն շան որդիներ, եթէ ոչ քաջոտ քուրջի կտորով մը
ձեր պոչերէն բռնելով մուկերու պէս փողոց կը շարտեմ : դուք ալ տղայ
մա՞րդ էք : Պէտք է զիտնաք, որ ո՛չ պետական բարձր պաշտօնեաները, ո՛չ
նահանգին Արքեպիսկոպոս առաջնորդը, ո՛չ ալ ձեր պատրիարքը եւ ո՛չ ալ
ձեզ նման քաղքէնի շուներ կրնան լեզու գտնել եւ հասկացողութեան գալ այդ
լեռներու վայրի վայլին հետ : Անոր լեզուէն, ես՝ լեռնականս միայն կը հաս-
կընամ եւ կրնամ հասկցնել : Եւ սկսաւ սոսկալի հայհոյութեան սարափ մը
տեղացնել ժողովականներուն դիտուն, որոնք ստիպուեցան սուսիլ-փուսիլ
սրահէն հեռանալ : Յետոյ վարդապետը ինծի դառնալով ըսաւ .

— Ես սուրբ չեմ, Պրն. Տնօրէն, որովհետեւ Աստուածաշունչ զերքը
մարդասպանները կը դատապարտէ գեհեհին անմար կրակին : Ես միայն լե-
ռնցի գազան մըն եմ եւ այս ծերութեան օրերուս պարտք կ'իյնայ ինձ կրկին
հին արհեստս ձեռք առնել : Եւ պահ մը խորհելէ վերջ, հրամայեց որ դպրո-
ցէն յետոյ տուն երթալէ առաջ՝ կրկին իրեն հանդիպիմ :

Վարդապետէն հրաժեշտ առնելով դասարան աճապարեցի, ուր աշա-
կերաներս արդէն հաւաքուած ինծի կը սպասէին :

Երբ կրկին հանդիպեցանք իրիկունը, վարդապետը պարզեց իր գաղա-
փարը .

— Ահաւասիկ իմ ծրարիրս, ըսելով աթոռին վրայ նստաւ : Այս զիշեր
մեր գէլ ժամկոչը տուն պիտի դրկեմ, որ եկեղեցիին շրջափակէն ներս ինձմէ
գատ ոչ ոք դանուի : Առտուն կանուխ, արշալոյսէն առաջ իմ ձերմակ ձիուս
կ'անակը նետուելով կը մեկնիմ դէպի Մանճըլլը : Նպատակս է ամէն զինով
հանդիպում մը ունենալ Մեհրալի Պէյին հետ, կամ այն է, որ երկու գազան-
ներ զիրար հասկնալով կը բարեկամանանք ու մեր զիւղացիները կ'ազատին,
եւ կամ զիրար կը բզբտենք եւ իմ անշնչացած զիակս հոս կը բերուի եւ դուն

ալ իմ դամբանականս կը կարգաս : Բայց պէտք է դիտնաս , որ Մեհրալի Պէ-
յը շան սատակ չըրած իմ այս լեռնցիի հինցած հողիս դուրս չեմ տար : Յար-
մար տեսայ , որ իմ ընկերքներու մասին դոնէ մէկը լուր ունենայ : Վաղը ժո-
ղովական աղաները տակն ու վրայ պէտք ըլլան իրենց առաջնորդին կորսուի-
լը տեսնելով , դուն ոչ ոքի բան պիտի չըսես , մինչեւ որ Մանճըլըզէն լաւ կամ
դէշ լուր մը լսես , հասկցա՞ր , եթէ ոչ ես տնօրէն մընօրէն չեմ ճանչնար ,
սկանջդ կը քաշեմ :

Յետոյ սկսաւ պատմել Սոյ լեռները , Ղօզան Օլլուի աշխրէթին դէմ
իւր երիտասարդ օրերու շատ հեռաքրքիւր կռիւներէն դրուալներ եւ եզրակա-
ցուց .

— Սմէն դազան , որքան ալ կատարած ըլլոյ , կարելի է սանձել , միայն
թէ անոր մօտենալու կերպը պէտք է դիտնալ , անոր համար հասկնալի մի-
ջոցներով պէտք է վարուիլ :

Յաջորդ առտուն , հազիւ թէ եկեղեցիին շրջափակէն ներս մտած դէպի
դպրոց կը քալէի , երբ Արգար Թահմազեան , Ապտալեան եւ ուրիշ քանի մը
կիւրիինի երեւելիներէն , որոնք սովորութիւն ունէին արեւածագէն առաջ եկե-
րիցի դալ աղօթելու , դիւ շրջապատեցին :

— Բարեկամնիդ ո՞ւր է , անպայման դուք լուր ունիք , իբր անոր քար-
տուղարն ու խորհրդականը , ըսաւ Թահմազեան խիստ ակնարկ մը ուղղելով
ինծի :

— Ո՞ր բարեկամս , հարցուցի , իբր թէ չէի հասկնար իրենց միտքը :

— Վարդապետը , այդ խոֆած ծերունին , կը վախնանք որ զլսուն
փորձանք մը բերէ :

— Անշուշտ իր սենեակն է , ինչո՞ւ ինձմէ կը հարցնէք : Ան ինձմէ խոր-
հուրդ հարցնելու պէտք չունի , երբ իր օրինաւոր ժողովականներն իսկ անտես
կ'առնէ :

— Ոչ ինքը կայ , ոչ ալ իր ձին , եւ ըստ ժամկոչ Գրիգորի խօսքին՝
մինչեւ ուշ ատեն դուք անոր հետ եղած էք :

— Բայց ատիկա ըսել չէ , թէ անոր ո՞ւր եւ ի՞նչ ընելը պէտք է դիտցած
ըլլամ , ըսի ու քալեցի դէպի դպրոց : Այն օրը բաւական իրարանցում եւ են-
թադրութիւններ եղան առաջնորդարանին մէջ հաւաքուած ժողովականներու
եւ ազգայիններու միջեւ : Յաջորդ օրը անոնց կասկածը իրականացաւ , որով-
հետեւ Սերաստիայէն եկող ճամբորդ մը , Մանճըլըզի մօտերը վարդապետը
տեսած էր , իր սպիտակ նժոյգին վրայ :

Վարդապետը Կիւրիինէն մեկնած օրն իսկ Մանճըլըզ կը հասնի եւ նոյն
գիշերը բոլոր գիւղացիները գիւղապետին մօտ հաւաքելէ եւ մանրամասն
տեղեկութիւններ առնելէ վերջ , կ'որոշէ յաջորդ օրը ուղղակի Մեհրալի Պէ-
յին մօտ երթալ անձամբ տեսնուելու եւ հասկացողութեան մը դալու յոյսով :
Յաջորդ առտուն , երբ տակաւին նախաճաշի նստած էր , գիւղացիները լուր կը
բերեն թէ , Մեհրալի Պէյին մարդոցմէ Ծ-Ե ձիաւորներ գիւղը մտած , ըստ սո-
վորութեան կողոպտել կ'ուզեն : Վարդապետը յանկարծ սեղանէն ելլելով կը
հրամայէ , որ զինք անոնց եղած տեղը տանին , բայց որովհետեւ անոնք ալ
դէպի գիւղապետին տունը կու դային՝ կը նախընտրէ սպասել : Հազիւ ձիա-
ւորները գրան առջեւ հասած երբ կը փորձէին բակը մտնել , վարդապետը
յանկարծ պատշգամբ բարձրանալով ուռմբի մը պէս կը պայթի եւ անակնկա-
լի կը մատնէ զանոնք :

Մեհրաբի Պէյլին, անոր ընտանիքին, բոլոր փափախիլիներուն եւ իրենց ոյժ տուող իշխանութեան հասցէին շատ դուռնիկ եւ անպատկառ հայհոյանքներ տեղացնելէ վերջ՝ զէնքը վերցնելով կը հրամայէ անոնց, որ անմիջապէս զիւզէն զուրս կորսուին, հակառակ պարտադրանքին կը սպառնայ կրակել ու ստակեցնել զիրենք: Եւ երբ ձիաւորները անոր սպառնալիքէն վախցած ձիւրուն զլուխը կը դարձնեն, վարդապետը կը շարունակէ գոռալ:

— Գացէք ըսէք ձեր Մեհրաբի Պէյլին, անզէն զիւզացիները ու ժողովուրդը կողոպտել քաջութիւն չէ, ոչ ալ պատուարեր: Եթէ կը կարծէք որ ինք լեռներուն Գայլն է, թող լաւ գիտնայ, որ ես ալ վանքին Գամբռն եմ, թող չստիպէ զիս որպէսզի զինք բցտեմ:

Յաջորդ օրը, ուրիշ ձիաւոր մը, Մեհրաբի Պէյլին տղան, ուզակի զիւղապետին տունը գալով վարդապետին կը ներկայանայ եւ հօրը բարեւներն ու յարգանքները յայտնելէ յետոյ, կ'ըսէ, որ Մեհրաբի Պէյլը անձամբ կ'ուզէ պալ եւ տեսակցութիւն մը ունենալ այս յարգելի հիւրին հետ:

Վարդապետը կ'ընդունի եղած առաջարկը, որ իր ալ ցանկութիւնն էր:

Երկու օր ետք, Մեհրաբի Պէյլ, քանի մը տասնեակ ձիաւորներով, վարդապետին այցելութեան կու դայ եւ բակը շատ սիրալիբ ողջադուրումներէ յետոյ սենեակ մը կ'առանձնանան: Ոչ ոք լսած եւ գիտցած է թէ անոնք ինչ խօսած են, բայց անոնց երկար զրոյցէն ետք, զիւղապետը ներս կը կանչուի: Մեհրաբի Պէյլ կը հրամայէ, որ անմիջապէս ցանկը պատրաստուի բոլոր կողոպտուած կենդանիներուն եւ ինչքերուն, որպէսզի վաղն իսկ վերադարձուին: Իսկ իր մարդոց կողմէ սպաննուած հայերուն տիշէրի (արիւնի գիրը) պարագան ալ կը թողու, որ վարդապետը որոշէ: Իսկ ամենէն կարեւորը, Մեհրաբի Պէյլը կը փոստանայ եւ պատուոյն վրայ կ'երգնու, որ յետ այսու այդ շրջանի բոլոր հայ զիւղերը իր հայրական պաշտպանութեանը տակ հանդիստ եւ ապահով պիտի ապրին, շնորհիւ իր եւ վարդապետին եղբայրացած ըլլալուն:

Վարդապետը երկու օր Մեհրաբի Պէյլը եւ անոր ձիաւորները հիւրասիրելէ յետոյ, խոստացած էր, ինքն ալ փոխադարձ այցելութիւն մը տալ: Մեհրաբի Պէյլը մեծ պատիւներով ընդունած, երեք օր հիւրասիրած եւ հայ զիւղացիները իր պաշտպանութեան տակ առած ըլլալու ուխտը կրկնած եւ տասնեակ մը ձիաւորներու ընկերակցութեամբ վարդապետը վերադարձուցած էր մինչեւ Մանճըլը: Մինչ այդ, հայ զիւղացիներուն ալ բոլոր պահանջներուն գոհացում տրուած ըլլալով, ան արդար հպարտութեամբ եւ գոհունակութեամբ վերադարձաւ իր աթոռը: Անոր ընդունելութիւնը փառաւոր եղաւ: Ան էր եւ մնաց միեւնոյն կողմ, անտաշ, հայհոյող լեռնցի, բայց Մանճըլը միջադէպէն ետք ժողովականներուն եւ ժողովուրդին մրտայնութիւնը փոխուեցաւ ի նպաստ այդ անձուէր ծերունիին, որովհետեւ միշտ կը յիշէին անոր մեծ եւ բարի գործը:

6.

1903ի ամառուան 4-5 ամիսները, իբր բժիշկի օդնական եւ դեղագործ հիւրին մնալէ վերջ, Տոքթ. Արմ. Երևակոբեանի հետ Տարեկան դացինք եւ մինչեւ 1904ի գարուն հոն էինք: Այդ փոքր քաղաքին մէջ մեր առաջին ծանօթն ու բարեկամը եղաւ Տէր Ղեւոնդ քհնյ. Հազարապետեանը, բնիկ Տարեկանցի եւ միակ քահանան այդ քաղաքին: Ան հազիւ նախնական կրթութիւն

մը ունէր, բայց շատ ճարպիկ, լեզուանի եւ իր հօտին նուիրուած անկեղծ, անխոնջ, շուրջ 40 տարեկան հոգեւորական մըն էր: Եւ որովհետեւ քահանայի եկամուտը չէր բաւեր, իր բազմանդամ ընտանիքը ապրեցնելու, համայնքին հանդէպ ունեցած պարտականութիւնները կատարելէ ետք, շարունակ պարտէզը կը տեսնէի զինք, բահն ու բրիչը ձեռքը, իբր հասարակ մշակ մը:

Տէր Աւետիք սիրայօթար յանձն կ'առնէր ամէն գործ, որուն համար իրեն կը դիմէին: Պանդխտութեան մէջ ամուսին, զաւակ կամ եղբայր ունեցողներուն նամակները կը գրէր, անոնցմէ եկած նամակները կը կարդար, պարտատէրեր՝ անոր խորհուրդին եւ օգնութեանը կը դիմէին, երբ նեղն էին եւ չէին կրնար վճարել, պարտապահանջները նմանապէս՝ երբ իրենց պահանջածները դանձելու դժուարութիւն կ'ունենային, ընտանիքներուն կամ համայնքին մէջ ծագած բոլոր վէճերուն կարգադրութեան համար: Ան էր միակ եւ հեղինակաւոր դատաւորը եւ իշխանութեան ու ժողովուրդին միջեւ պատահած ամէն միջադէպ, անոր խողովակով կը կարգադրուէր:

Այն տարին, որ ես Տարենտէ էի, պետական տուրքերու գանձման համար բացառիկ խտուրթիւն մը կար: Հարկահաւաքները մինչեւ անգամ կիրակիները եկեղեցիին բակը մտնելով՝ շատ փոքր գումարներու համար իսկ կը ձերբակալէին ու բանտ կ'առաջնորդէին: Պետական պաշտօնեաները նկատելով, որ Տարենտէյի հայերուն համար Չատկի շաքաթը ամենանուիրական օրերն են, մեծ պահքի երկար շրջանէն յետոյ, ամենէն աղքատ հայն իսկ իր գրպանը քանի մը դրուչ պիտի ունենայ այդ օրերուն համար, հարկահաւաքները տենդոտ աշխատանքի լծուած էին, բայց որովհետեւ Տէր Աւետիք քահանան խստիւ պատուիրած էր իր ժողովուրդին, թէ իրենց ընտանիքներուն Չատկի շաքաթուան համար խնայած գումարները պետական տուրքերու չվճարեն՝ բանտը լեցուած էր հայերով: Չանոնք ազատելու համար քահանան նոյնիսկ հեռադրով դիմած էր Սերաստիոյ կուսակալութեան:

Աւագ Ուրբաթ օր շուկայ իջած էի, երբ ոստիկան մը ինձ մօտենալով ըսաւ թէ կառավարիչը զիս տեսնել կ'ուզէ եղեր, շատ կարեւոր գործի մը համար:

Երբ իր սենեակէն ներս մտայ եւ իր կողքին հրամցուած աթոռը գրասեցի, ըսաւ թէ մեծ փորձանքի մը մէջ ինկած է, որմէ միայն ես կրնայի ազատել զինք:

— Բարի ըլլայ, ի՞նչ է խնդիրը, հարց տուի:

— Ձեր եւ մեր ալ սիրելի անձը, որովհետեւ մեզ համար ալ շատ օգտակար է, Տէլի Քեչիչը (խենթ քահանան), երէկ իրիկուն բանտ մտած է, պատրուակելով թէ հայ բանտարկեալներուն հոգեւոր մխիթարութիւն պիտի տայ, Չատկի տօնին առթիւ, եւ հակառակ բանտապետին գործ դրած բոլոր միջոցներուն, մերժած է դուրս ելլել ու հոն գիշերած է, պատճառաբանելով թէ տօնի օրերուն իր ժողովուրդին մեծամասնութիւնը ուր որ է, ինքն ալ պարտի հոն ըլլալ ծիսակատարութեան համար: Երէկ գիշեր դժբախտաբար չկրցայ լուր ունենալ, այս առտու անձամբ բանտ մտայ համոզելու համար, որ հրաժարի իր որոշումէն: Բայց դժբախտաբար կարելի չեղաւ այդ մարդուն կարծիքը դուրսի մէջ խելք դնել: Ան ամէն գնով կը յամառի իր որոշումին վրայ, կը խորհիմ թէ դուք կրնաք անոր խօսք հասկցնել, ուստի պիտի խնդրեմ, որ բանտը այցելէք եւ ձեր կարելին ընելով, զիս ազատէք այդ դժուար կացութենէն: Եւ հրամայեց որ բանտապետը իր մօտ կանչեն, որպէսզի զիս բանտ առաջնորդէ:

Բանտէն ներս տեսարանը տարօրինակ էր: Հսկայ բայց խոնաւ եւ ան-
շուք սրահի մը ճակատը՝ բանտարկեալներուն անկողիններով սեղան մը
չինուած, անոր վրայ մոմեր, խաչեր, աւետարան, եւայլն տեղաւորուած,
քահանան ժամերգութիւն կը կատարէր, իսկ քանի մը հարիւր հայ մարդիկ,
ղլուխնին բաց, ծնրադիր, կը մասնակցէին արարողութեան, որոնց ետեւ ալ
քանի մը տասնեակ թուրք բանտարկեալներ ապշած կը Ղիտէին: Երբ բան-
տապետին հետ ներս մտանք՝ բոլորը միաբերան սրտառուչ եղանակով մը
«Տէր Ողորմեա»ն կ'երգէին: Տեսարանը այնքան տպաւորիչ էր, որ բանտա-
պետին ըսելէ յետոյ, թէ յաւարտ արարողութեան միայն կրնամ խօսիլ քա-
հանային, ես ալ ծնրադիր մասնակցեցայ աղօթքին:

Յաւարտ արարողութեան՝ ժողովուրդը աճապարեց քահանային մօտ
եւ յաջորդաբար խաչը համբուրելէ եւ խաչակնքելէ յետոյ, մէկ կողմ քաշ-
ուեցաւ: Իսկ ես ու մշտաժպիտ Տէր Ղեւոնդը առանձին՝ բեմին առջեւ ձգուած
կապերտի կտորի մը վրայ ծալապատիկ նստելէ ետք.

— Հաւնեցա՞ք մեր ժամերգութեան. ի՞նչ բան ձեզ հոս բերաւ, հար-
ցուց:

Գալմազամ պէյը (կառավարիչ) տեսնելով, որ այս տարուան Ձատ-
կի արարողութիւնները հոս փոխադրած էք, զիս ալ իբրեւ հայ քրիստոնեայ
հոս զրկեց: Տէր հայր, ձեր կորովն ու կամքը հիացում պատճառեցին ինձի:

— Ծնորհակալ եմ ձեր այս բարձր դնահատանքին համար, ըսելէ ետք,
չարունակեց. մեր պետական պաշտօնեաները տրաքանութիւն չունին, խօսք,
խնդրանք անօգուտ է այս անխիղճ մարդոց մօտ: Հարկը չվճարողները բան-
տարկելով եւ տօնական օրերու արարողութենէն զրկել սպառնալով՝ կ'ուզէին
անոնց այս օրերուն համար ըրած չնչին խնայողութիւններն իսկ կողպտել
եւ դժուարութեան մատնել այդ չքաւոր ընտանիքները: Շաբաթ մըն է հոգիս
բերանս եկաւ պետական դռները զարնելէ: Ի երջոյ այս միջոցին դիմեցի, ձեր
տեսած եկեղեցական անօթները անկողնի մը մէջ փաթաթած բանտ զրկել
տուի, իբր թէ բանտարկեալներէն մէկուն համար էր, ետեւէն ալ ես ներս
մտայ, ժողովուրդիս հոգեւոր մխիթարութիւն տալու պատրուակին տակ:
Անշուշտ նպատակս չէր բանտը եկեղեցիի վերածել, սակայն խնդիրը արձա-
դանք պիտի տայ մինչեւ Պոլիս, դուցէ եւ օտար հիւպատոսարանները, որոնց
միջամտութենէն այնքան կը վախնան սուլթանն ու իր մանկլաւիկները, թէ եւ
այդ հիւպատոսները ի նպաստ մեզի բան մը ալ չեն ըներ, բայց կը դտնեն որ
ասիկա ի վնաս Սուլթանին գործելու լաւ առիթ կրնար ըլլալ: Համոզուած
եմ, որ հաւանաբար զայմազամ պէյն ալ այս տեսակէտը նկատի ունենալով,
ազատ պիտի թողու բանտարկեալները:

Տէր Ղեւոնդին յաջողութիւն մաղթելէ եւ հրաժեշտ առնելէ ետք, կա-
ռավարիչին մօտ դացի, բանտապետն ալ հոն էր, ինձի կը սպասէին: Ըսի թէ
քանի ժողովուրդը բանտէն ազատ չէ արձակուած, Տէր Ղեւոնդն դուրս ելլել
կը մերժէ: Երկար խորհրդածութենէ յետոյ, այն եզրակացութեան եկան, որ
պէտք է Տէր Ղեւոնդ քահանային դոհացում տրուի: Բանտապետը այդ հրա-
մանը առնելէ ետք, բանտին դռները բանալով ժողովուրդը ազատ արձակեց:
Երբ Տէր Ղեւոնդ կառավարիչին ներկայացաւ շնորհակալութիւն յայտնելու՝
ես տակաւին հոն էի եւ միասին դուրս ելանք: Կառավարչատան բակին մէջ
տարօրինակ իրարանցում մը կար, հայ բանտարկեալները իրենց անկողնի
փոքր կապոցները շալակած՝ քահանային կը սպասէին:

Պաչն ու Աւետարանը զազանի մտած էին բանտ, բայց այժմ Տէր Ղե-

ունդ զանոնք բարձր բռնած՝ ուղղակի եկեղեցի կ'առաջնորդէր այդ բազմութիւնը, որ երթալով կը ստուարանար: Հայոց թաղամասը մտնելէ յետոյ, թափօրին աւելի վսեմութիւն կու տային քահանային շարական երգելու գոռ ձայնին ելեւեջները եւ կը հրաւիրէին Տարենտէի հայութիւնը, որ դայ մասնակցի Աւագ Ուրբաթ իրիկուան եկեղեցիի արարողութեան եւ Տէր Ղեւոնդ քահանայ Հաղարապետեանի յաղթանակին:

**

Կիւրինցի ամենէն յայտնի հոգեւորականն էր՝ Պէյրութի մօտ հայ կաթողիկէ եղբայրներու Զմմառի վանքին վանահայր՝ Աղեքսանդրեան վարդապետը, որ ճշմարիտ հօր մը պէս սիրով կ'ընդունէր թրքահալած հայ հասարակական գործիչները եւ ասպնջականութիւն կու տար անոնց օրերով ու շաբաթներով:

1907-ին Աղեքսանդրեան հօր յորեկանը կը տօնուէր: Աղային ձգտում ունեցող հայ ուսանողութիւնը անմասն չէր մնար այդ տօնակատարութենէն: Այս յարմար առիթ մըն էր նորերուն համար իրենց պարտականութիւնը հանջնալու եւ երախտագիտութիւնը յայտնելու այդ հայրենասէր հայուն:

Միերիկեան համալսարանէն՝ ինծի, իսկ Փրանսական համալսարանէն՝ Էրզրումցի Խաչիկ Պաստրմաճեանին վիճակուած էր Զմմառ երթալ եւ մեր տէրը յանձնել վանահօր: Այս որոշումները տրուած ատեն նկատած չէինք, թէ Բաֆֆի խոշոր հատորները ի՞նչպէս պիտի կրնայինք ազատ Լիբանանի սահմանէն անցընել: Ուրիշ միջոց չկրցանք գտնել: Բոլոր այդ գրքերը մեր չապիկին տակէն մէջքերնիս շարելէ եւ գօտիով մը զանոնք ամրացնելէ յետոյ, մեր ուսերէն վար բելերին ձգեցինք, որպէսզի ուսած մէջքերնիս յայտնի չըլլայ ու կասկածելի չդառնանք, որովհետեւ ձիւնի դացող երկաթուղիի կայանը ոստիկանական խիստ հսկողութեան տակ կ'ըլլար միշտ:

Աղեքսանդրեան մեծաւոր հօր լուրջ, խոհեմ նկարագիրը յարգանք, իսկ աչքերուն մանկական անուշ ժպտան ու սրամիտ խօսակցութիւնը՝ անկեղծ սէր ու գօրով կը պարտադրէր իր ունկնդիրներուն: Հմուտ գիտնականի մը տպաւորութիւնը կը թողուր մեր վրայ, մեր առաջին տեսակցութեան իսկ, երբ ետանդով կը խօսէր որեւէ նիւթի շուրջ, մանաւանդ հայ պատմութեան, Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ բուսաբանութեան մասին, եւ այնքան հեղինակութեամբ, որ կարծես Հայաստանի ամէն մատնաչափ հողամասը տեսած եւ ուսումնասիրած ըլլար:

7.

Մեր աւանդութիւնները կապուած էին եկեղեցական տօներու եւ արարողութեանց հետ:

Ամէն ընտանիք կազանդի օրուան համար շարոց մը տեղիէր (խմորեղէն՝ մէջտեղը ծակ) կը պատրաստէր, որ Նոր Տարուան բոլոր անդամներով միասին աղօթելով թաղին աղբիւրը կ'երթային տեղիէր թրջելու, եւ իբր աղքատներու բաժին՝ քանի մը հատ ալ աղբիւրին գլուխը ձիւնին վրայ կը ձգէին: Մեր մամիկները կը հաւատային եւ մեզի ալ կ'ըսէին, թէ ո՛վ որ ստաջին աղբիւր այցելողը ըլլար, ան բախտը կ'ունենար նոր տարուան համար շատ բարիքներ բերել իր տան համար: Այդ պատճառով մեծ ու փոքր

անհամբեր կ'ըլլայինք եւ փոխանակ մեր հագուստները հանելու եւ անկողին մտնելու, կը նախընտրէինք թոնիրին շուրջ քնանալ, որպէսզի աղբիւր երթալու պահուն կրկին հագուելու համար ժամավաճառ չըլլայինք:

Սովորութիւն էր նաեւ, ամէն շաբաթ օր գիշերը խունկ դնելով կրակին վրայ շրջիլ տան բոլոր ներքին մասերը: մեր ընտանիքին մէջ իմ պարտականութիւնս էր այդ պաշտօնը կատարելը: Շաբաթ երեկոները խունկ դնելով խնկամանի կրակին վրայ կը դառնայի բոլոր սենեակները, մանաւանդ ուտելիքներու պաշար դրուած մասերը լաւ խնկարկելու: Ոչ միայն ես իմ մանկական պարզամտութեամբ, այլ եւ չափահասներն իսկ այն հաստատ համոզումը ունէին, թէ խունկ սրսկելէն յետոյ, անպայման Հայր Աբրահամի պերեֆէքը կ'ընէր տունէն ներս, եւ ամէն ինչ կ'աւելնար: Ամէն տան մէջ այս դերը կը տրուէր անչափահաս մանուկի մը միայն, այն նկատմամբ, որ անոնք տակաւին մեղանչած չեն ըլլար, Աստուած կ'ընդունի անոնց աղօթքն ու խնկարկութիւնը եւ կը վարձատրէ զանոնք:

Կաղանդէն մինչեւ բուն բարեկենդան՝ կիւրինցիներու համար անսովոր գուարճութեան եւ կերուխումի օրեր էին: Այդ ամիսներուն ցուրտը իր դաթնակէտին հասած կ'ըլլար: Ծուկան խանութները գրեթէ առանց բացառութեան կը դոցուէին: Մարդիկ դուրս կ'ելլէին՝ եթէ ստիպողական գործ մը ունենային: Այդ գործերուն կարեւորներէն մին էր՝ ամէն ձիւն տեղակէտք՝ տանիքները ելլել, փայտէ թիւրով ձիւնը պարտէզ կամ փողոց թափել: Փողոցները թափուած ձիւնները իրարու վրայ դիզուելով եւ քարանալով մինչեւ միայրիկ տանիքները կը բարձրանային եւ ճամբորդները ստիպուած կ'ըլլային այդ բարձունքներէն երթալ-գալ: Չարածձի տղաք այդ ձիւնի քարացած կոյտերուն տակէն նեղ անցքեր կը բանային իրարու տուն այցելելու համար:

Որպէսզի ձմեռուան երկար ամիսներուն թարմ բանջարեղէն ունենալ կարելի ըլլար, աշնան վերջի օրերուն պարտէզին մէջ երկու-երեք մեթր խորութեամբ փոսեր կը փորէին եւ ձիւնի ժամանակը հասնելուն, նախ տերեւներով, ապա ամէն տեսակ բանջարեղէններով այդ փոսերը լեցնելէ, վրան ալ տերեւներով ծածկելէ յետոյ, հող կը լեցնէին ու կը կոխկռտէին, որպէսզի օդ չմտնէ: Եւ եթէ բարեբախտ գուգադիպութեամբ մ'ալ անմիջապէս ձիւն տեղար, բանջարեղէններուն թարմութիւնը ապահովուած կ'ըլլար մինչեւ պարուն: Եւ որովհետեւ ձմեռուան ձիւնին խաւը ընդհանրապէս երկու մեթրը կ'անցնէր, որպէսզի այդ փոսերը գտնելու դժուարութիւն չըլլայ յետագային, իւրաքանչիւր փոսի վրայ երկար ձող մը կը տնկէին:

Ձմեռուան ցերեկներու ցուրտին ու ձիւնին դժուարութեանց փոխարէն, գիշերներու հաճոյքները անպակաս կ'ըլլային: Հեռուոր թաղամասերէ ազգականներ օրերով իրարու տուն կու գային, իսկ դրացի բարեկամներ ամէն գիշեր տուն մը կը հաւաքուէին: Հաւաքատեղին թոնրատունը կ'ըլլար, որովհետեւ խիստ ցուրտին դէմ առենալաւ պաշտպանուած սենեակը թոնրատունն էր: Երկաթ վառարանները դեռ վերջերս մուտ գործած են: Թոնրատունին մէկ զլուխը գետնին մէջ, կէս մեթր խորութեամբ եւ 25 սանդիմեթր տրամագիծով փոս մը շինուած կ'ըլլար, մէջը կրակ դրուելու համար, իսկ այդ փոսին վրայ մէկ կամ մէկ ու կէս քառակուսի մեթր տարածութեամբ եւ 75 սանդիմեթր բարձրութեամբ, փայտէ սեղան մը կը դրուէր եւ անոր վրայ ալ խոշոր վերմակներ կը ձգէին, որպէսզի աւելի տաք մնար: Ընդհանրապէս այդ վերմակներուն թէ՛ մէջը եւ թէ՛ երեսը բուրդէ գործուած կ'ըլ-

լար, որուն «վալա» անունը կու տային: Անոնց ծայրերը այնքան մը կախուած էին, որ թոնիրին շուրջ շարուած դորգերուն կամ բարձիկներն վրայ նստողները կրնային լաւ մը ծածկուիլ, եւ մինչեւ անգամ պառկիլ: Զմեռուան երկար գիշերները թոնիրին վրայ կը շարուէին թուփէն շինուած զանազան քաղցրեղէններ, չոր պտուղներ եւ անուշեղէններ ու կը սկսէին մեր մամիկներուն հեքիաթներն ու պատմումները: Կաղանդի եւ բարեկենդանի մէջտեղ եղած միջոցին սովորութիւն էր «մամնալ» ըսուած խաղը խաղալ, մեծ հաճոյք եւ հետաքրքրութիւն պատճառելով, թէ՛ խաղցողներուն եւ թէ՛ դիտողներուն:

Խաղացողներ երկու խումբի կը բաժնուէին: Տանտէրը ապսէլի մը մէջ 10—12 հատ սուրճի գաւաթ եւ մատանի մը կը շարէր: Շատ մը տուներ մասնաւոր այդ նպատակին համար արծաթէ կամ ուրիշ մետաղէ շինուած փոքրիկ գաւաթներ կ'ունենային, որոնց շարք անունը կու տային: Վիճակը որ խումբին որ ինար՝ անոնցմէ մէկը սենեակին մէկ անկիւնը կը քաշուէր ու մատանին այդ շարքերէն մէկուն տակը պահելէ յետոյ կը հրամցնէր հակառակորդ խումբին, որ պէտք էր մատանին գտնէր մէկ անգամէն եւ կամ ընդհանրապէս պարապ կարծուածները մէկիկ մէկիկ վերցնելէ ետք, մատանին ամենէն վերջը թողուր: Ամէն գաւաթ վերցնելու ատեն մասնաւոր խաղեր կ'երգուէին Մամնալ խաղին համար շինուած: Մատանին պահող խումբին խանդավառութիւնը շատ մեծ կ'ըլլար, երբ յանկարծ պարապ կարծուած եւ րացուած գաւաթին տակէն մատանին ելլէր: Մէկ կամ միւս կողմին պարտութիւնը մեծ ցնծութեամբ կ'ողջունուէր եւ յաղթական խումբը մէկ կէտ շատ կ'արձանագրէր: Այդ շահին արձանագրութեան արարողութիւնը աւելի մեծ խանդավառութիւն կու տար: Ոմանք յաղթանակի յատուկ երգ կ'երգէին, ուրիշներ մոմ մը վառելով անոր ծուխէն գաւաթի մը տակը կը սեւցնէին եւ անով պարտուող խումբէն իրենց ընտրած անձին ճակատին կամ դէմքին սեւ շրջանակ մը կը կպցնէին: Այսպէս խաղը կը շարունակուէր մինչեւ ուշ գիշեր կամ առաւօտ: Խաղը վերջանալուն՝ երկու կողմի պարտութեան նշան կնիքները համրուելով՝ վերջնական յաղթութիւնն ու պարտութիւնը յայտնի կ'ըլլար եւ ըստ նախապէս եղած համաձայնութեան, հատուցում կը կատարուէր:

Բարեկենդանի գիշերները չափահասները Մաննուկով կը զուարճանային, պատանիներն ու աղջիկներն ալ բարեկենդանի յատուկ իրենց ցերեկուան զուարճութիւնները ունէին:

Թթենիներու բարձր ձիւղերէն օրօրոցներ կը կախէին եւ դրացի աղջիկներ ու տղաք իրենց գոյնգոյն հագուստներով կը խմբուէին այդ օրօրոցներուն շուրջ ու կը սկսէին զոյգ զոյգ օրօրելի եւ բարեկենդանի յատուկ երգեր երգել:

Կիւրիւնի ժողովրդական երգերուն մեծ մասը պանդխտացած երիտասարդներուն պատճառած դրկանքին կարօտին եւ զանոնք տուն հրաւիրելու զգացումներուն անկեղծ եւ անսեթեւեթ արտայայտութիւնն են:

Բարեկենդանի այս մեծ եռուզեռին եւ խանդավառութեան կը յաջորդէ Մեծ Պահքի վսեմ, լռիկ ծոմապահութեան եւ ասլաշխարհութեան շրջանը, որուն սիրով կ'երթարկուէր ժողովուրդը, մեծով ու պզտիկով, հարուստով ու աղքատով, Պահքը աւրելը՝ ամենամեծ սրբապղծութիւններէն մին կը սեպուէր, ինչպէս կիւրիւնցիին, նոյնպէս Կիլիկիոյ լեռնային շրջանի ժողովուրդին համար:

Մեծ Պահքի շարաքները անսխալ կարենալ համբերու եւ անձկութեամբ սպասուած Ձատկի տօնին դալստեան օրը դիտնալու համար, ամէն տան մէջ, խոշոր սոխի մը շուրջը մեծ պահքի շարաքներուն թիւին չափ հատի փեսուրներ կը ցցէին եւ աքաղաղի պոչի փայլուն փետուրով մը սենեակներէն մէկուն առաստաղէն կը կախէին: Փոքրիկներուն համար ինչ մեծ ուրախութեան պատճառ էր շարթէ շարաթ այդ փետուրներուն պակսիլը տեսնելը:

Ինչպէս պահքը, նոյնպէս եւ ծոմապահութիւնը կրօնական կարեւոր պարտականութիւն էր: Կիրիւնցի մամիկները այնպէս կը հաւատային, թէ մէկ օր ծոմ պահողը՝ Քրիստոսի ոջիլը կ'ըլլայ, երկու օր ծոմ պահողը՝ անոր էջը, իսկ երեք օր ծոմ պահողը՝ Քրիստոսի ձին կ'ըլլայ: Մենք մանուկներս հաղիւ թէ Քրիստոսի ոջիլը ըլլալու միտիթարութիւնը կ'ունենայինք: Իսկ չափահաս աղջիկներու եւ պանդխտութեան մէջ ամուսիններ եւ զաւակներ ունեցող հարսերու եւ մայրերու համար սովորական էր ամէն շարաթ Քրիստոսի էջը կամ ձին ըլլալու բխտաւորութիւնը ունենալ:

Ճրագալոյսի արարողութեան ժամանակ, եկեղեցիին մէջ աշխուժութիւնը մեծ չափերու կը հասնէր, երբ պատարագիչ քահանան «աւեֆ կերեֆ»ը արտասանէր, որուն յաջորդող «այս է արիւմն իմ» եւ «ւնարիմ իմ» բառերը պարզապէս անլսելի կը մնային, գոյնզգոյն հաւկիթները ինչպէս զարնելու ժխորին մէջ: Երկար, խիստ պահքի եւ ծոմապահութեան շրջանէ մը յետոյ, բարեպաշտ ժողովուրդը, մանաւանդ պատանիները, Ձատկի հաւկիթ ճաշակելով մեծ պահքին վերջակէտը դնելու հաճոյքը կը վայելէին:

Գրեթէ միշտ Ձատիկը իր պայծառ կապոյտ երկինքով, ձմեռուան ցուրտէն ու բուքէն ետք, դաղջ կլիմայով առիթ կու տար ժողովուրդին, որ դուրս թափէր, ծանօթներու եւ ազգականներու Քրիստոսի յարութիւնը աւետելու: Այդ շարաթը բոլորին համար, մինչեւ Կիրակի՝ հաւկիթախաղի շրջան մըն էր:

Ընդհանրապէս բարեկենդանի, գատկի տօնական օրերուն եւ երբեմն ալ հարսնիքներու առթիւ՝ ուրիշ նահապետական խաղ մը եւս տեղի կ'ունենար «սիւսի» անունով, որուն աւելի դարգացած ձեւը այսօր մեծ տեղ բռնած է քաղաքակրթուած մեծ երկիրներու մէջ, «Պօփսիկ» անունին տակ:

Սխիւն հետաքրքրական եւ աւելի եռանդուն ընելու համար հանդիսատեսներու մեծ շրջանակի մը մէջ, թմբուկին ընկերակցութեամբ զուռնան պէտք է փչուէր: Չուռնային եւ թմբուկին նուագէն քաջալերուած, ինքնալստահ եւ քաջ երիտասարդ մը թեւերը շարժելով շրջանակէն ներս կը նետուէր եւ պարելով ասպարէզ կը կարդար, մինչեւ որ ուրիշ կտրիճ մը համարձակութիւնը ունենար հրաւէրը ընդունելու եւ շրջանակէն ներս մտնելու: Այն ատեն կը սկսէր զիրար զգեստնելու կատաղի պայքարը:

Սխիւն իր օրէնքները ունէր եւ մասնաւոր դատաւորներ կը հսկէին անոնց ճշդիւ գործադրութեան վրայ, օրինազանցները պարտուած կը հռչակուէին: Բոլոր խաղերուն մէջ ամենէն ժողովրդականն ու ընդհանրացածը հաւկիթախաղն է Կիրիւնի մէջ: Կարելի է յիշատակել նաեւ նոյնքան խանդավառութիւն ստեղծող թղթախաղ մը, որ կը կոչուէր «աղջիկ փախցնել», յատկապէս ձմրան երեկոնները, երբ դրացի ընտանիքներ իրարու տուն կը հաւաքուէին եւ կը զուարճանային, խաղով, հէքիաթներով եւ պատմութիւններով:

Թուրքը կործանեց այս բոլորը...

ՏՈՔԹ. Վ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ